

ספר רפאל ניר

מחקרים בתקשורת, מבלשנות ובהוראת לשון

עורכות:

אורנה (רודריג) שורצולד, שושנה בלום-קולקה, עלית אולשטיין

חברי המערכת:

שרגא אסיף, אסתר בנטור, מול שינאק

עורך לשוני:

שרגא אסיף

הספר יוצא לאור במיזם של המוסדות האלה:

משרד החינוך, התרבות והספורט

המכון לחקר הטיפוח בחינוך בבית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים

האוניברסיטה הפתוחה

האגודה הישראלית לבלשנות שימושית

המכללה לחינוך ע"ש דוד ילין

מסח"ב 4-242-407-965

© הוצאת כרמל

ת"ד 35168, ירושלים

תש"ס / 2000

Printed in Israel

עגנון, ילון וטור הלשון

שיקולי הסופר, הבלשן והפוסק בסוגיית הנורמטיביות

ברכה דלמצקי-פישלר

מי שלא ירצה להשלים עם קצב-התמורות
המסוער של הלשון, ייחל לחידוש חסונה
של ספרות-המופת העברית על השפה
העברית (רבי, תשנ"ד: 119)

רשימה זו תעסוק במפגש שהתקיים בשנות השלושים והארבעים בין לשונו של סופר לבין הערותיו של בלשן' מזה ותיקונים מזדמנים של פוסקים מעל דפי העיתון מזה. במפגש זה נחשפים שיקולי נורמה, שיקולי אידאולוגיה ושיקולי ספרות, וההכרעות המשתנות של הסופר ממהדורה למהדורה מאורות כאן מזווית הנסתרת בדרך כלל מעיני המתבונן. הסופר עומד כאן מול ארבעה כוחות – שני בעלי עמדה ושני 'קורפוסים': א. החוקר הכפוף לסמכותו של מצב המחקר באותה שעה ומודע ליחסיותו ולזמניותו כפוסק הלכה; ב. המדקדק, 'בעל הלשון', הקשוב להסכמה שהתגבשה בהשפעת אליטות תרבותיות, וקובע נורמה; ג. הלשון הקיבוצית המשתנה במהירות, והמונעת בעיקר על ידי תהליכים סטיכיים בלתי מודעים והרבה פחות נתונה להכוונה מדעת; ד. לשון הכתב, הכוללת הן את לשון המופת הקלסית הן את לשון שאר הדורות – עד ימינו. הסופר, בעל 'הלשון השלישית' (Guillory, 1990, עמ' 241), שאת גבולות יצירתו מכתיבים צרכיו האמנותיים, טעמו והשכלתו, קובע עמדה כלפי הכוחות האלה המשפיעים במידות שונות על כתיבתו. סופר בעל תפיסת לשון מוצהרת, השואף לשלמות אמנותית והנשען על ספרות מופת, מוצא את עצמו בהכרח מתמודד עם שאלות נורמטיביות.

א. טורי הלשון – 'דבר בעתו'

הדברים המובאים במוטו, פרי עטו של אחד מאחרוני בעלי טורי הלשון בעיתונות היומית, מסמכים במידה רבה את הצדקת הקיום של טורים אלה. פריחתם ונבילתם ומעורבותם בתהליך היצירה העברית ראויים להירשם בספר תולדות הלשון כפרק מתהליך תחיית הלשון, שהיה "פרוצס משולל-תקדים של צמיחה מלמעלה למטה: מן העין הקוראה

אני מודה לאקדמיה ללשון העברית על הרשות להשתמש במאגרי המובאות של מפעל המילון ההיסטורי, ולמכון לכתבי יד שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי על הרשות לעיין במכתבי חנוך ילון לעגנון ובכתב היד של הרומן "אורח נטה ללון". כאשר להדגשות שבמובאות: אותיות מרווחות מסמנות הדגשות במקור; אותיות שחורות מסמנות הדגשות משלי. מחמת ריבוי המובאות וכדי שלא להכביד על הקורא, מראי מקומות מלאים יובאו בדרך כלל רק מן המהדורה האחרונה של כל סיפורי ש"י עגנון (מאותה הסיבה לא יצוינו בדרך כלל שמות הסיפורים אלא שמות הספרים בלבד). בעזרת מראי מקומות אלה והביבליוגרפיה של יוחנן ארנון יוכל הקורא המתעניין להתחקות אחר מקומן של המובאות במהדורות ובפרסומים מוקדמים. כמו כן לא יובאו מראי מקומות מלאים של מובאות מיצירות של מחברים אחרים הנמצאות במאגרי מפעל המילון ההיסטורי, אלא רק מיצירות שאינן כלולות במאגרים. את חנוך ילון כינה עגנון "ראש לחכמי לשוננו שבדור" (מעצמי אל עצמי: 243). על ילון ופועלו ראו: קרטשר, תשכ"ג; בן-חיים, תשל"א; אלחנני, תשל"ד; רבי, תשנ"ד: 283-287.

אל הפה הדובר מן הספר אל החיים" (שלונסקי, תש"א). על הופעתם של טורי הלשון בירך אביגדור המאירי את הברכה הזאת: "מלאכת תיקוני הלשון הולכת ורווחת וצולנו תהילה לאל לברכה. לפני שנים אחדות, כשהופיעה הערת-התיקון הראשונה של ד"ר יצחק אפשטיין, ודווקא בעיתון יומי, הרגשנו כולנו את רוח התקופה: דבר בעתו" (המאירי, ת"ש).²

בצעדיו הראשונים נסמך הדיבור העברי אל לשון הכתב ונבנה ממנה. אנשי הספר, כותבים וקוראים, התחילו – אם כי במאמץ רב – "להוציא את אוצר המלים, שחי בשפע בתודעת הפרט, מן הכוח אל הפועל" (הרשב, תש"ן: 23). טורי הלשון השבועיים התחילו לתפוס מקום בחיי התרבות בארץ ישראל בשלב השני, משנרגע מעט המאבק על קיומה ועל מעמדה של הלשון העברית והתגבר המאבק על פניה ועל דמותה (Wardhaugh, 1992: 336 ואילך). "אמנם כן, הלשון חיה היא, אך לא בריאה ושלמה, כי אם בעלת מומים ופגומות רבות. [...] מין 'זרגון' חדש!" (רבניצקי, תרצ"ח), "הפקרות זו הדרושת לעצמה את השם היפה והמכובד: שפה חיה" (המאירי, ת"ש).

בשעה ש'השפה החיה' משתחררת מאחזותם של המקורות והשליטה בה חֲדָלָה להיות תלויה בלימוד דקדוקה – נזעקים בעלי הלשון: "עברית דברו בימי קדם [...] עברית היתה כמשך דורות רבים לשון הספר [...] ארץ-ישראלית זה אך פתחה בדבור והיא מתאמצת כבר לכבוש את הספר [...] אין לה דקדוק וסגנון [...] זוהי חיה אוכלת-כל [...] הגדלה, כביכול, בלי השגחת אב".³ (אורלאנס, תרצ"ג; הר זהב, תרצ"ג).

מקץ עשרים שנה משקיף בן-חיים (תשי"ג: 8) על אותה התקופה ומסביר שראיית השינויים בלשון כ'שיבושים' מאפיינת את התקופה הסמוכה להישגיו של הדיבור (Parole) על חשבון הלשון (Langue). כך, מול האיום הטמון בלשון המדוברת על העברית ההיסטורית, הכתובה, הקלסית, המתועדת, הדקדוקית, ועל סמכותה – מנהלים טורי הלשון את מלחמת המאסף למען שלטון לשון הכתב על התפתחות הלשון: "כשאנו רואים כמה מועטה השפעת המדור הנ"ל על הטועים והמטעים, שואלים אנו את נפשנו את השאלה הידועה: למי אנו עמלים?" (דברי חברי המערכת, תרצ"ה).

טורי הלשון בעיתונות היו בדרך כלל כמות של 'הצגות יחיד' – מלומד וטור, מלומד והשקפת עולמו – ושימשו בעיקר כלי חינוכי לשיפור הלשון, אם כי עסקו לפעמים גם בהסברת תהליכי לשון. בין בעלי הטורים היו שמות ידועים כיצחק אפשטיין ויצחק אבינרי, והם הונעו על ידי הידיעה ש"לדקדוק 'המכוון' יש משמעות תרבותית רבה בייצוב לשונות תרבות ובהקפאה מסוימת של התפתחות מהירה מדאי [...] (רוזן, תשי"ג: ז, 7; וכן רבין, תשכ"ד: 165).

בראשית שנת תרצ"ג הוצג בפני קוראי "הארץ" הטור השבועי (יום ו) "לשונונו לעם" (לימים שינה צורה וייעוד ונהפך לכתב עת) בהוצאת "ועד הלשון העברית והאגוד להשלטת העברית". השתתפו בו כמה כותבים קבועים, והוא היה פתוח גם למשתתפים מזדמנים, לעמדות מגוונות ולוויכוחים. עורכיו היו "א. א. א." – הלא הם אברהם אברונין, מרדכי אזרחי, ויש"י אדלר (שני הראשונים היו חברי ועד הלשון) – והוא החזיק כמה מדורים, כהצהרת המערכת ביום הופעתו (ה במרחשוון תרצ"ג): "א. מאמרים וליקוטי ציטטות על

² פרסקי (1962: 174) רואה במדור "לתורת הלשון" כ"המליץ" הפטרבורגי חלוץ טורי הלשון (1903). המדור כלל "רשימות ומילונים קטנים ושאלות ותשובות".

³ עוד על גילויי החרדה לפניה של העברית ראה בן-חיים, תש"ד: 90-91; שקד, תשמ"ג: 31-33; הרמתי, 1992: 187 ואילך.

עניני לשוננו, ערכה וחשיבותה ביחס לתחיתנו [...] ב. כרוניקה; ג. רשימות מלים ובטויים לא שכיחים; ד. תשובות לשאלות; ה. תקוני שגיאות שגורות. מדורי התיקונים – שנינו את כותרותיהם מפרק לפרק: "על משמר לשוננו העברית", "טעויות סופרים", "שגיאות ותיקונן", "מעות לתקון", "סירוסים וסילופים", "ספיחי לשון" – יעסיקו אותנו כאן.

ב. התיקונים – 'אופנה להתגדר בה'

בצד הדאגה לפניה של העברית סימנה פריחתם של טורי הלשון גם את פריחתה של העיתונות היומית. ידיעות, מאמרים, תעתיקי נאומים ואפילו דברי ספרות שנדפסו במהירות ולא היה סיפק בידי העורכים לסקור את לשונם באותה דקדקנות שזכו לה הספרים, סיפקו שפע של שגיאות ופליטות פה וקולמוס לבעלי הטורים לעוט עליהם בטוריהם. שלא כרוב בעלי הטורים שהרחיבו את הדיבור על תופעות ספורות, אכלסו מדורי התיקונים ב"לשוננו לעם" פריטים רבים וקצרים. כל אחד מן הפריטים פתח בציטוט העדות השגויה ומראה מקומה, הביא את התיקון המוצע ואת נימוקו וחתם במובאות מן המקורות לתמוך בו. כוונתם של העורכים הייתה ש"תקוני הטעויות יהיו מבוררים ברור קצר ומדויק ונוח לקורא, בלא אריכות ועמקות ובלא פלפול ומשא ומתן מדעי, כדי שלא יהא ענין זה למשא" (הר זהב, תרצ"ג). מראי המקומות של השגיאות (לרוב מן הגליונות של עיתוני השבוע שעבר) – אפילו שבדרך כלל לא נשאו את שמותיהם של הכותבים – ניתנו בקלות לזיהוי ויצרו מראית של הפגנת בקיאות מזה והוקעה אל עמוד הקלון מזה. "לאט לאט היה התיקון למין אופנה ואתה מרגיש, שהמתקנים מאושרים לגנוב איזו שגיאה להתגדר בה" (המאירי, ת"ש; ראו גם יספרסן, תשי"ג: 6).

נוסיף לאלה גם את ביטויי הגינוי השיפוטיים, כמו: "ביטוי מוזר וחסר טעם שרבים דשים בו" (ה באדר ב ת"ש), "מה טיבה של בריה חדשה זו? ילמדנו הסופר הנכבד" (ז באב תרצ"ה), "כלום לא העלו על דעתם שבמקצוע הלשון ישנם מומחים גדולים מהם" (כא באדר א ת"ש) וכיוצא בהם – ונקבל מתכון לעימותים ולהטחת עלבונות הדדיים (קבק, תרצ"ז; עגנון, תש"ב; אבינרי, תשי"ז; מיליקובסקי ב"לשוננו לעם", יג בתמוז תשי"ז; תשובות לשואלים, ד בתמוז תרצ"ה ועוד).

מלבד עניינים שבצורה ובניקוד של שמות ופעלים (עירוב גזרות, חילופים בבנייני הפועל, נטיות של שמות וכו') עסקו טורי התיקונים באידיומטיקה וקולוקציות: "ספסלים ריקים"? – לא כי – פנויים הם (כא בשבט תרצ"ט), הלב אינו מכה אלא דופק (יב באדר תרצ"ט), "צבע טרי"? שגיאה! צריך להיות: צבע לח (א בסיוון תרצ"ט), סרט אין עונדים אלא קושרים (כו בכסלו, ת"ש), "להכות יתד" לא בא בחשבון: מכים שורש או תוקעים יתד (יב באדר ב ת"ש), חבל אינו נקרע אלא ניתק (כד באדר א תרצ"ח), או נפסק (כא בשבט תרצ"ט), "מתן שמות" הוא השפעת האידיית, וצ"ל: קריאת שמות (ג באב תש"ב), "נפל בשבי" אינו נכון, אלא: לוקח (או הלך) בשבי (ז בתשרי תשי"ג) ועוד ועוד (רוב השיבושים האריכו ימים מתיקניהם).

התערבות הייתה גם בלשון הפיגורטיבית, ונפסלו שימושים מטפוריים רבים: "כתות הרגלים של החוק" (כד באדר א תרצ"ח), "המטעים העוטרים את הכפר יאהילו על גילו הצעיר" (כט בטבת תרצ"ט), "הטון היה נקי מכל רבב" (רבב הוא כתם, נרשם בהערה, וכאן יש לכתוב: דופי או פגם; יג באייר, ת"ש), "עיניו לא רוו מהביט" (צ"ל: שבעו; כב בכסלו, תש"ב), "הוא שהצב לראשונה חלון לרקיע" ("חוצבים אבנים, בורות וכו'. כאן צ"ל: קרע חלון – על פי ירמיהו כב יד"; כח במרחשוון תרצ"ז).

ג. הלשון 'מדרס תחת רגלי הסופרים'

כל עוד הוקעו שגיאות שנמצאו ברשימות עיתונאיות – ניחא, אבל בתוך סיעת הנפגעים התייחודה והתבלטה קבוצת הסופרים שלא ראו בהערות המתקנים רק פגיעה אישית בלשונם ("בא עלי דקדקן אחד, נעץ בי קולמוסו"; עגנון, אלו ואלו: רצח), אלא כאבו את עלבונה של הספרות.

"בא משורר", כתב שלונסקי (תרצ"ט), "וכותב בשיר המתאר בוקר, ש'התריסים נפקחו' ובעלי הלשון שבמדור מתקנים: צ"ל נפתחו משום ש'פקוח' שימשו אינו אלא לעין [...]. שאלת 'פתוח' או 'פקוח' בתחומה של השירה אינה מעניין דקדוקה של הלשון, אלא מעניין התחבולות הפיזיות [...] והמשורר כאילו אמר: התריס נפתח כעין הנפקחת" (גם למילים "ונפעת הדלת" הוצע תיקון הגורס שיש לכתוב 'ונפתחת הדלת', שכן "הפעל פעור נופל רק על פתיחת פה"; ח באדר ב, תרצ"ח).

חלק מן ההתקפות על הסופרים היו קיבוציות: "והרבה סופרים וכתבנים [...] עולים עוד הרבה על כל שאר החובלנים, והם עושים את הלשון מדרס תחת רגליהם" (הר זהב, תרצ"ג). ומי שלא הרהיב עוז לתקוף את הסופרים במישרין, האשים אותם בעקיפין תחת הכותרת "המו"לים הבהולים": "ואפילו סופרים מובהקים היודעים את לשוננו על כוריה נכשלים בשגיאות מפני החפזון, כי אימת הקבלנים נותני לחמם עליהם" (ראו גם "דברי חברי המערכת", תרצ"ה; שנידר, תרפ"ד: vii).

והיו גם התקפות אישיות מלווח במראי מקומות. בתרגומו של דב קמחי, למשל, מנו שגיאות רבות, חלקן שגיאות לפי קני המידה המקובלים גם היום, אבל חלקן תופעות בעלות מסורת של הגייה או של כתיב, כגון תמיה וכמיה (כלומר נטייה על פי גזרת ל"י; ראו גם פרסקי, 1962: 174) במקום כמיהה ותמיהה (שהרי הה"א שורשית בהן), או רובעים במקום רבעים (א באלול, תרצ"ה; ראו גם שנידר, תרפ"ד: vii; רבי, תשנ"ד: 203-205). מסורות אלו וכאלו מצויות בכתבי יד ודפוסים ישנים של ספרות חז"ל (כותלים, כומרים, גודלים) והן עשויות לשרת את הסופרים לשם אפיון סגנוני (כך נוהג למשל הזו בצורה. תמיה, המתועדת אצל רש"י). אצל א"נ גנסין מצאו שכתב: "פוסח על שעפים רבים" במקום "שעפים רבות" (כמוהו כרבים מסופרי ההשכלה והתחייה; כד אדר א תרצ"ח). שלונסקי גונה על שחטא בכתיבת לְשָׁד במקום לְשָׁד – גם שלא לשם החרוז או המשקל – והחטיא את הרבים (ח באב תרצ"ח) ועוד.

שבט הביקורת לא פסח גם על טשרניחובסקי. ביום יא בסיוון תרצ"ז נרשם ב"לשוננו לעם" תיקון לחרוזה מתוך השיר "מגדל אשת אנטוני" האומרת: "פרט ליונה יושבת-קרנות ודלי מפזר-רגלים". המתקן גרס שיש לכתוב "מפשק רגליים" ולא "מפזר רגליים". וזה מקצת תשובתו של טשרניחובסקי (יח בסיוון) החושפת את הבנתו הלקויה של המתקן: "אילו הייתי מתכוון כאן לתת רמז לשיחתות [=שחיתות] מדותיו של הדלי (ותפשקי רגליך לכל עובר...) או לפגם בצורת רגליו שלו הייתי בוודאי משתמש בביטוי 'מפשק רגלים'. אולם אני באתי לסמן אחת ממדותיו בניגוד למדותיה של היורה המרבה בישיבה בקרן זווית, שהוא הדלי ממהר ומרבה ביציאה מן המטבח ("פזר רגליך"...")."

⁴ או ההפך כחרוזו של אלטרמן: "תנינו גם אני ריסיס להגיף" (מחברות אלטרמן, תל-אביב תשל"ז-תשמ"ו, ב: 143).

ד. ריחות טובים וריחות רעים

וגם עגנון לא יצא נקי לפני בעלי טורי הלשון. פעמיים תוקנה לשונו בטורי הלשון ופעמיים נהפכו התיקונים לפרשיות תקשורתיות ממש. רשימות וסיפור מפרי עטם של עגנון ושל רעיו – וראשון להם חנוך ילון (תרצ"ח [א]) – באו בעקבות התיקונים, והרוחות נתלהטו. שתי הפרשיות כבר גוללו בעבר (בר-אדון, תשל"ח [א]; בר-אדון, תשל"ח [ב]; ילון-עגנון, תשנ"ט: מכתבים 11, 26-28), ומיותר לשוב ולדוש בפרטיהן. אולם ראוי לבדוק כיצד נהג עגנון בסיפוריו באותן סוגיות לשון לא חר הדיון בהן מעל דפי העיתונים. ניקח לדוגמה את הפרשה הראשונה, פרשת "סוכה מריחה", שהסעירה את עגנון וסביבתו בשנת תרצ"ה. ראשיתה בסיפור "בסוכה" שנתפרסם ב"דבר" (יד בתשרי תרצ"ה), והמשכה ברשימה "טעויות סופרים" של אברונין ב"דבר" (י"ט בכסלו תרצ"ה). ברשימה זו תוקנה לשונו של עגנון בטענה שהאדם מריח ואילו הסוכה נותנת ריח. למעשה עוד קודם שעלה ריחה של סוכתו של עגנון באפו של אברונין נדחתה ב"לשונו לעם" צורת ההפעיל מריח כפועל עומד (ה באדר תרצ"ג). הביטוי "זה מריח", נאמר שם, הוא תרגום מן האידית "דאָס שמעקט", ואילו בעברית יש לכתוב: "נותן ריח, נודף" (להשקפה שונה במקצת ראו סדן, תשט"ז: 270-271).

תחילה תיקן עגנון כפי שנצטווה (סיפור פשוט, תרצ"ה: קמו), אולם לימים התחרט והגיב על הביקורת בסיפור שכותרתו "חוש הריח" (הארץ, ד בסיוון תרצ"ז = אלו ואלו: רצו-שב). גם אם כתב עגנון תחילה "סוכה מריחה" לפי תומו, לפי מסורת שהייתה בידו, יש להניח שאת האסמכתות טרח ומצא (בעזרת ילון) בדיעבד, לאחר הביקורת. משהוטלה האבן עגנון כבר איננו 'תמים' בכל מה שנוגע לסוגיה זו.

כיצד נהג אפוא עגנון בסיפוריו לאחר הפרשה? כצפוי הוסיף לכתוב הריח כפועל עומד גם ביצירותיו האחרות: "וירחוק את בשרו במי סבון ובמים המריחים" (עיר ומלואה: 490; על פי "מים המריח" שבמסכת סוטה?); "ותמרוקים המריחים" (סמוך ונראה: 269). הוא אף המיר "עשבים ריחניים" ב"עשבים מריחים" (אורה נטה ללון: 59; התיקון נרשם כבר על גבי כתב היד של רומן זה, השמור בארכיון עגנון). אבל הוא גם כתב: "בריה מוטלה על הקרקע, שנתנה ריח כדג" (עיר ומלואה: 628), "וכשהתפוח נותן ריחו" (אלו ואלו: קסו), "האתרוג נתן ריחו" (עיר ומלואה: 403; על פי שיה"ש א יב).

בסיפור "חוש הריח" כתב עגנון: "עמדתי למחוק שתי תיבות אלו שערער עליהן הדקדקן. כשביקשתי למחוק באה הסוכה ועלה ריחה לפני עד שראיתי ממש שהיא מריחה, והנחתי את הדברים כמות שהם" (אלו ואלו: רצח). בקטע המתחכם-מיתמכ הזה מובלעת הצהרה הנוגעת ליחסי לשון ומציאות: מחויבותה של הלשון לאמת היא מעל לכל שיקול אחר, והרי "ראיתי ממש שהיא מריחה", ומתוך נאמנות לאמת "הנחתי את הדברים כמות שהם". הסוכה לבדה תקבע אם הריחה או נתנה ריח, תפקידו של הסופר להתבונן ולהעיד על הדברים כמות שהם.

ובכל זאת לא נמנע עגנון מלחקן, ואת שפתב ב"בלבב ימים" (תרצ"ד): "והלילה מריח בכמה ריחות טובים", שינה: "והלילה מעלה כמה ריחות טובים" (אלו ואלו: תקי). פעמים רבות כתב עגנון מעלה ריח או נותן ריח כאשר נזקק לשם העצם ריח כדי לתלות עליו

בצה הסיוע הישיר שהושיט ילון לעגנון יש להזכיר גם את מאמרו בעניין חילופי קל-הפעיל (תשל"א: 44). ואילו הפריעה לו כאן ההצרכה ב-גם את הפסיקיות "לבוש בגדים חדשים", "מלובש בגדי שרד" ודומיהן; תיקן: "לבוש בגדים חדשים" (אורה נטה ללון: 43), "מלובש בגדי כמורה" (המנסה כלה: 181). אבל בפעלים רבים אחרים מתקיימת מילת היחס – בכל ההיקריות או בחלקן.

תארים שונים: "והעלה ריח טוב של חטים ושפון" (אלו ואלו: רפב), "וצמחי הנחל נתנו ריח פושרין" (על כפות המנעול: תסג), אבל לרוב ריח בא בלא לוואי. שלא כאברונין עגנון לא טען לבלעדיותה של ברכת הלשון שלו ולא פסל את חלופתו של אברונין. אדרבה, הוא צידד בריבוי האפשרויות וניצל אותן בדרכים מגוונות: א. פעמים השתמש בכפל הצורות באותו ההקשר כדי להבדיל בין מפיק הריח לבין הנהנה מן הריח: "מיד זוקף עצמו ונותן את ריחו הטוב וממנו עתיד משיח בן-דוד להריח במוצאי שבת" (לפנים מן החומה: 25); ב. או בין הפעולה לבין שם התואר: "הדשא הטוב נתן ריח עשבים המריחים" (שירה: 337); ג. או בין בְּרָה מאופיינת לבין בְּרָה בלתי מאופיינת: "באה הסוכה ועלה ריחה לפני עד שראיתי ממש שהיא מריחה" (אלו ואלו: רצח). בפועל מריח מובנה הריח הטוב (כהיפוכו של מסריח) ואילו מעלה/נותן ריח הוא ניטרלי ויכול להתחבר לריח רע: "שלוליות של שופכין שעומדות על מלואן ומעלות ריח רע" (תמול שלשום: 42), או לריח טוב: "והאילנות נותנים צל ומעלים ריח טוב" (סמוך ונראה: 80); ד. ופעמים ההפך, הציג צורה אחת (מְרִיחַ) כפוליסמית (פועל עומד ופועל יוצא): "וכן היה מביא עמו ביום הכיפורים מן הפרחים המריחים ומשעה לשעה היה מריח בהם" (קורות בתינו: 134).

ה. "בא בטרוניא על אשתו"

הפרשה השנייה אירעה בחודשים סיוון ואב תש"ב עקב תיקונו של א"א פינשטין ב"לשוננו לעם" לצרור הסיפורים "ממצרים עד הנה" שנתפרסם ב"הארץ" זמן קצר קודם. עגנון השיב בשני מאמרים (תש"ב ותש"ג). היחלצותו של אברונין להגנת פינשטין (אברונין, תש"ב) גרשה את הסאה והפרשה נסתיימה בהתפטרותו של עגנון מוועד הלשון. אין כאן המקום להרחיב בכל העניינים שהוקעו כשגיאות. יבוא העניין הראשון וילמד על השאר וגם על מה שאין בשאר. יש להודות: בכל שאר העניינים מביא עגנון אסמכתות ועדים מן המקורות ל"שגיאותיו". רק לצירוף "בא בטרוניא על" (פינשטין גרס ש"צ"ל: איני בא עמך בטרוניא), לא מצא עגנון עדות, והסתפק באנלוגיות לצירופים אחרים: "בא עליו בזרוע" ו"בא בעלילה על ישראל" (עגנון, תש"ב). עגנון עצמו הרגיש שטיעונו בעניין זה חלשים מטיעונו בעניינים האחרים והוסיף נימוקים שאינם אופייניים לו: א. "ועדיין אין המילון הפוסק האחרון. מה שאין שם היום יכול שיהא שם מחר", וב. "ויש רוח בלשון שאינה כתובה".

אבל בדיקה בסיפורי עגנון מלמדת שהנוסח 'הנכון' בא בטרוניא עם נפוץ בלשונו יותר מהנוסח 'השגוי' בא בטרוניא על – גם בשנים שקדמו להערה ב"לשוננו לעם" (למשל, ב"הכנסת כלה", תרצ"א, א, עמ' קעג, ריח, רנח). זאת ועוד, אפילו ביאליק, הסופר בעל לשון המופת, כתב (בסיפור ובמסה): "אין הוא, כביכול, בא בטרוניא על בריותיו" (אריה בעל גוף, פרק ו), "לפיכך אין אנו באים בטרוניא עליהם" (שירתנו הצעירה, פרק א). אברונין שנודע כמומחה בלשונו של ביאליק, ולא אחת הסתמך על מה שמצא בכתביו כדי להתיר חופעות שנחשבו לשגיאות, יכול היה גם כאן למצוא בלשונו של ביאליק צד לקולה. חשובתו החריפה של עגנון לפינשטין לא מנעה אותו מלהמיר כמה פעמים בא בטרוניא על בבא בטרוניא עם: "שאר מלאכי השלום באים עליו בטרוניא ה"ו" (והיה העקוב למישור, תרע"ב) שונה: "[...] באים עמו בטרוניא חס ושלום" (אלו ואלו: עד), ו"אבל היא

בסיפור "בלבב ימי" (אלו ואלו: תקו) עומדות שלוש בְּרָה זו בצד זו: "מלקט ענפים שניטפים שרף שנותנים ריח טוב בדליקתב [...] ושיחים נודפים ריחם והלילה מעלה כמה ריחות טובים". עגנון כיבד וקיים את שלושתן כאחת (על כך ירחב הדיון בהמשך).

אינה באה בטרוניא על מזלה" (סיפור פשוט, תרצ"ה) שונה: "היא אינה באה בטרוניא עם מזלה" (על כפות המנעול: רמח).⁸ אפשר להניח שלפי תומו אמר עגנון (ולפעמים אף כתב) בא בטרוניא על, ואילו הנוסח בא בטרוניא עם הוא פרי הכרעה מלומדת.

ראיה לזכר נמצא במכתביו לאשתו שבהם תמיד משמש הנוסח הבלתי נורמטיבי בא בטרוניא על, כגון "ומרת ביאליק לא באה בטרוניא לא עלי ולא על ביאליק בלכתנו כל הלילה" (אסתרליין יקירתי: 32). לא הרי לשון סיפורי ומכתביו לחברים ועמיתים כהרי לשון מכתביו לאשתו: לשון זו מגלה קרבה ללשונו היומיומית וממילא היא פחות נורמטיבית מן הלשון המעוצבת.⁹ מלמדות זאת, למשל, החלופות מזרון (אסתרליין יקירתי) / מזרן (שאר הכתבים; במקום אחד הוחלף מזרן של תבן במטה). הצורות הבלתי תקניות הַעֲבַר, הַעֲבָרָה בצירופים בשבוע העבר, שנה העברה וכיוצא בהם אף הן מאפיינות את "אסתרליין יקירתי" ונדירות בשאר כתביו, לעומת הצורות שַׁעֲבַר, שַׁעֲבָרָה הנפוצות בשאר יצירתו ומשמשות רק פעמיים ב"אסתרליין יקירתי".

ממילא מובן שלשונו של עגנון במכתביו לאשתו תהיה יותר קרובה לסטנדרד בן הזמן מלשונו בשאר כתביו. אם נשווה, למשל, את תפוצתם של הצירופים סעודת בוקר/צהריים/ערב עם הצירופים ארוחת בוקר/צהריים/ערב בספרים "שירה" ו"אסתרליין יקירתי" (בשניהם נדרש עגנון לענייני משפחה ובית) נמצא יחס הפוך (בהפרשים גדולים) בשימוש בחלופות אלו: ב"שירה" בדרך כלל סעודת- ובאסתרליין בדרך כלל ארוחת-. לא ההבחנה לשון מקרא (ארוחה) ולשון חז"ל (סעודה) תופסת כאן, אלא ההבחנה המשלבית בין לשון מעוצבת וספרותית לבין לשון בלתי פורמלית ויומיומית. אין ללמוד מכך שלשון מכתביו לאשתו היא הלשון הסטנדרטית – גם לשון זו היא 'עגנונית' ברבים מקוויה – אולם למכתבים אלה ערך רב במיפוי לשונותיו של עגנון.

1. 'תקנת לשון הספרות' ברוח טור הלשון

בשתי הפרשות היה קשר ישיר וגלוי בין כתיבתו של עגנון לטור "לשונו לעם": דבריהם של כל אחד מגיבורי הדרמה נשאו מלכתחילה ובמפורש את כתובת בן הפלוגתה שלו. אבל היה גם קשר עקיף וסמוי מעין הציבור: תופעות לשון במאמריהם ובסיפוריהם של עיתונאים וסופרים אחרים, שמובאות משלהם צוטטו ותוקנו בידי מדקדקי "לשונו לעם", נמצאות גם בסיפוריו של עגנון. ואין תמה. למרות ייחודו הסגנוני עגנון היה קשור לזמנו ולמקומו, וחינוכו ומקורות ההשפעה שלו היו כשל רוב משכילי דורו. ספרות יפה עברית ואירופית מזה ותלמוד ומדרש וספרי יראים מזה, ובצד אלה גם דיבור עברי בארץ ישראל, עיצבו תחילה את לשונו הטבעית ואחר כך בדרך אחרת גם את סגנונו הנבחר.

⁸ ושם תיקון זה הוא תיקון יתר? בתשובתו לפינשטיין הבדיל עגנון בין מושא הטרוניא המצריך את מילת היחס עם לבין עילת הטרוניא המצריכה את מילת היחס על. וזו לשונו: "לא אבוא בטרוניא עם בעל הטעיות לא על שאר טעיותיו ולא על שאר איכיו" (עגנון, תש"ב). האם "מזלה" במובאה מ"סיפור פשוט" הוא מושא הטרוניא או עילתה? והשור "שלא תבואי בטרוניא על כל מעשי" (אסתרליין יקירתי: 108).

⁹ כבר הראה שרגא אסיף (תשנ"ז) שהצירוף השגור, אבל הבלתי נורמטיבי, שוב פעם (שמקורו בנוסחה המדרשית לפתיחה סיפור חדש: 'שוב, פעם אחת...') נעדר מכתביו המכונסים של עגנון ונמצא כמה עשרות פעמים ב"אסתרליין יקירתי" בלבד. לממצא שמביא אסיף אפשר להוסיף עדויות מוקדמות, מן הסיפור "פרקי דרך", תר"ע, שלא נדפס שוב, ומפרסומם הראשון של "הנדח", תרע"ט, ו"אורח נטה ללון", תרצ"ט. גם קרה שהשתמש בנוסחה הקלסיה "שוב פעם אחת" בהוראת "שוב פעם" (למשל, תורה וגדולה, תרע"ב), ומחק איתה במהדורות המאוחרות (הכנסת כלה: פ).

כמה מתופעות אלה תיקן עגנון ברוח הערות "לשונונו לעם" (עוד דוגמאות לתיקונים על פי הנורמה – מנצור, תשכ"ט: 226-227). כך, למשל, הביאו מדקדקי הטור את המשפט "לכשהושמעה הצעת הסנט" כדוגמה לשיבוש לשון, והעירו: "צ"ל: כשהושמעה... הל' באה בצירוף עם כש... (לכש...) רק בזמן עתיד" (כב באב תרצ"ז). והנה גם בסיפור "והיה העקוב למישור" (תרע"ב) כתב עגנון כיוצא בו: "לכששקעה חמה עליו", ולכשהצטרפו לשמלה חדשה [...]"; וגם הוא עמד על אותו השיבוש ותיקן: "וכששקעה [...]". (אלו ואלו: פב), "וכשהוצרכו [...]". (עג). כמו כן גזרו המתקנים לכתוב לז'ט תחת לז'טה (כח בשבט תרצ"ו), ורבעים תחת רובעים (א באלול, תרצ"ה), והנה גם עגנון כתב תחילה "ושטר [...] לז'טה במכתב אביו", ותיקן: "שטר [...] כרוך במכתב אביו" (הוא ביכר חילוף לקסיקלי על פני התיקון המורפולוגי; אלו ואלו: פב); ועוד כתב: "סייפים ורומחים" ותיקן: "סייפים ורמחים" (אלו ואלו: תנא).¹⁰

ביום ח באב תרצ"ח צוין כשיבוש המשפט: "אנו נמנים על העמים הקטנים".¹¹ הערות דומות נכתבו וחזרו ונכתבו מאז ברוב ספרי ההדרכה לשיפור הלשון. "זכור את ההבחנה", כתבו בנודיד ושי (תשל"ד, עמ' 225), "ראובן נמנה עם שמעון ועם לוי על האנציקלופדיה, על סדרת הצגות". גם בלשונו של עגנון נמצא תיקונים ברוח ההערות האלה. עד שנות הארבעים כותב עגנון בכל מקום נמנה על (גם ביאליק כתב "על אלה ימנו החכמים [...]") במאמרו "לכנוסה של שירת ספרד". ברומן "תמול שלשום" ובכמה סיפורים קצרים שנחפרסמו באמצע שנות הארבעים משמשים חליפות נמנה על ונמנה עם (באותה ההוראה). מכאן ואילך עגנון דבק בעקיבות רבה בנמנה עם, להוציא מבעים שפירושו "לקחת חלק באיזה דבר" (כלשון "לשונונו לעם") כמו "נמנים על הקלויז" (אורח נטה ללון: 188) או "כל עתון נמנים עליו" (תמול שלשום: 21).

הנטאי הנורמטיבי הגובר מתגלה גם בחילופי הנוסח. "אף הוא נמנה על חברי ההגנה העצמית", כתב עגנון בסיפור "בנערינו ובזקנינו" (תר"פ), ותיקן: "נמנה עם" (על כפות המנעול: רעח); כיוצא בו "אף על פי שהירשל נמנה על המשכילים לא שינו ממנה קדמונים" (סיפור פשוט, תרצ"ה) תוקן "נמנה עם המשכילים" (על כפות המנעול: קמו).

קשה להוכיח קשר ברור בין שינויי נוסח בסיפורי עגנון לבין הערות טורי הלשון או החלטות ועד הלשון. אבל לפעמים יש להם עניין משותף, אם כי לא בהכרח מאותן הסיבות. חילוף נוסח שיצאו לו מוניטין הוא החילוף אוטובוס < אבטובוס. בשנת תרצ"ב נתפרסם לראשונה הסיפור "האוטובוס האחרון", ובשנת תרצ"ט נדפס שנית בשם "האבטובוס האחרון". גם בגוף הסיפור הוחלפו האוטובוסים באבטובוסים. חילופים כגון אלה חלו במילה אוטומוביל ברומן "אורח נטה ללון" ובסיפורים "פת שלמה", "הבית" ואחרים. בשנים הבאות כבר כתב עגנון אבטובוס ואבטומוביל בעקיבות.

הרכיב auto משמש במונחים מקצועיים רבים והוא שכיח ברשימות מונחי ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית. בשנת תרצ"ג נרשם המונח אבטוטיפיה ברשימת מונחי הדפוס, והכתוב אבטו- שימש עד שנת תש"ז (מונחי אריגה). החלטת ועד הלשון צוטטה ב"לשונונו לעם" כג בתמוז תרצ"ז, ונומקה בהפניה אל המקורות. ההחלטה לא שימחה את הכול ובים

¹⁰ ביצירות שעגנון לא סיים את עיבודן ונתפרסמו לאחר מותו נמצא רובעים (לפנים מן החומה: 5), תוארים (שם: 60).

¹¹ ושימו לב: כותב ההערה אינו מסתמך על דוגמאות מלשון חז"ל הגורסות נמנה עם, אלא על פסוק (ישעיהו נג, יב): "ואת פשעים נמנה"; וזאת בשעה שהמילית את (=עם) נדחקה זה כבר מן הלשון ואינה נוהגת אלא בנטייה (איתו וכדומה). לשאלת לשון מקרא או לשון חז"ל ראו להלן, פרק י.

כא בשבט תרצ"ט פרסם י"ל בלום ב"לשונונו לעם" מאמר כנגד ההחלטה, המביאה לדעתו את הכתיב עד אבסורד ("אבסטרליה"!); בלום טען לטובת הצורה אוטו-בָשֶׁם "שפות חיות אירופיות [...] מלבד השפות הסלאביות", וכנגד היוונית העתיקה שהכתיב המדרשי משקף את הגייתה. את המאמר ליוותה הערת המערכת: "המאמר הזה מתפרסם כדעת יחיד".

את ההתרוצצות וחוסר הגיבוש מדגימים היטב בכירי הסופרים העבריים: בלשונו של לילנבלום שימשו אויטאריטט, אויטאמאט, אויטאביאגראפיה על פי ההגייה האידית; בלשונם של מנדלי, ביאליק, ש' בן-ציון ואחד העם: אבטוריטט, אבטורידקטיים, אבטוביאגראפיה, אבטואמנציפציה על פי ההגייה הרוסית; בלשונו של ברנר (המשקפת את הכתיב השליט בארץ-ישראל?): אוטואמנציפציה, אוטומובילים; ואילו קלוזנר (תש"ט: 50) המציע כתיב אוטו-בנימוקים רבי היגיון כותב בעצמו "כמעשה אבטומטיים, כעבודת מכונה" (שם: 35).

עם הזמן נטשו ועד הלשון והאקדמיה את הצורה אבטו- לטובת הצורה אוטו-¹² ששיקפה כנראה את הסטנדרד בארץ-ישראל. גם עגנון שדבק בצורה אבטובוס בכתיבתו האמנותית, בדיבורו שימש האוטובוס (כך מעידים אמונה וחיים ירון). הצורה אבטו- המעוגנת במדרש הייתה המכנה המשותף לשעה בין עגנון לוועד הלשון ולמדקדקי טור הלשון. מכאן ואילך התרחק עגנון מלשון הדיבור ומן הסטנדרד, ובסופו של דבר גם מהכרעת הממסד הלשוני, כלומר מן הנורמה.

ז. בין ארכאיזם לסטנדרד

גם לקשר סמוי זה שבין עגנון לטור הלשון היה ילון שותף. עניינים שנדונו בטור זכו לפעמים לתשומת לב ולתגובה במכתבים ששיגרו ילון ועגנון זה לזה. אחד מהם הוא שאֵלת משמעויותיהן של המילים כר וכסת, שנדונה מעל דפי העיתון (י במרחשוון תרצ"ט). מכתבו של ילון לעגנון בשאלה זו מלמד על מסלול של שינויים במעמדן של מילים ומשמעויות בכתיבתו של עגנון: ביחס ללשון המקורות ולנורמה מזה וביחס לסטנדרד של התקופה מזה. מסלול זה שונה מן המסלול שהוצג בפרק הקודם (אוטו-/אבטו-).

"זוכר אני שפעם אחת שינית באחד מספוריך והחלפת 'כר' ב'כסת' ו'כסת' ב'כר' ואח"כ נתחרטת, ואיני זוכר אם תיקנת בכתיב אם לא", כתב ילון לעגנון (ילון-עגנון, תשנ"ט: מכתב 19), "הודיעני נא בטובך לעת מצוא דבר זה. וודאי קראת שאחד מחכמי 'לשונונו לעם' גילה 'שיבוש' זה והציע 'לתקן'".

ילון מכוון לרשימתו של מרדכי אזרחי (קרישבסקי) החתומה בראשי התיבות "מ.א." (י במרחשוון תרצ"ט). וכך כתב אזרחי: "צריך להבדיל בין שני השמות הנרדפים האלה שרבים משתמשים בהם בערבוביה. כסת – היא כעין כיס ממלא נוצות או מוך רך שאדם שם מראשותיו בשכבו על מטתו. כר – הוא כעין שק ממלא נוצות או מוך או קש וכדומה שאדם שם תחת גופו לשכב עליו [...]". אזרחי מסתייע בערוך ובתוספות ומלמדנו שחל מעתק משמעויות מן כר במשמעות 'מזרן, מצע לגוף' אל כר במשמעות 'מצע לראש', ומן כסת במשמעות 'מצע לראש' אל כסת במשמעות 'כיסוי הגוף'. מעתק זה הוא שיבוש, לדעתו,

¹² ברשימות המונחים הוחלף בשנת תשי"ג הכתיב אבטו- בכתיב אָטוּ- (מונחי ימאות; au או av?), ובשנת תשכ"ג (מונחי הידרוליקה) נשתנה הניקוד (וההגייה) והועמד על חולם: אוטו-, וכך הוא נוהג עד עצם היום הזה.

והוא נסמך על בעל התוספות (לע"ז סה ע"א) שכתב: "והעולם טועים שאומרים לקטן כר ולגדול כסת".¹³

ילון לועג במכתבו ל'תגלית' הידועה, ויש להניח שגם לא היה שותף להטפה של אזרחי להחזיר את המשמעויות אל סדרן הקלסי. ילון אמנם שמח על כל גילוי ספרותי של שימור או של החייאת תופעות שנראו שאבד עליהן כלח ("ניתוקמה", ילון-עגנון, תשנ"ט: מכתב 20), אבל גם ידע לקבל עובדות מוגמרות. הוא אפילו זכה לכינוי "המשלים עם המציאות" (יצחק אפשטיין בהקדמתו לספר הדקדוק של י' בורשטיין).

אצל עגנון התמונה מורכבת יותר, ומסלולה תלת-שלבי. בפרסומים מוקדמים של סיפוריו כתב כבלשונו היום כר כשכוונתו מצע לראש, אבל בכינוס הראשון שלהם (תרצ"א-תש"ב) המיר אותו בכל מקום בכסת, וכך נשאר בכינוס השני: "לפפה כר קטן, כאם המלפפת את בנה" (הכנסת כלה, נוסח תר"פ) < "היתה מלפפת כסת בידיה כאם שמלפפת את בנה" (הכנסת כלה: יח; וכן: מסובין, הכנסת כלה: קצא; הנדח, אלו ואלו: מג; מעלות ומורדות, שם: קמו; גבעת החול, על כפות המנעול: שסט).

עגנון אף הרחיק לכת עד כדי תיקון יָתֵר, וְאֵת שכתב תחילה: "והתכסה בכסת שהתכסתה בה אמו" (הנדח, תרע"ט) תיקן: "והתכסה בכר שהתכסתה בו אמו" (אלו ואלו: לו).¹⁴ כמו כן כתב: "לא מטה לשכב עליה ולא כר להתכסות בו" (לאחר פרעות תרפ"ט, תר"ץ, מעצמי אל עצמי: 407).¹⁵

תשובתו של עגנון למכתבו של ילון (אם אכן הייתה תשובה בכתב) לא נמצאה, אולם על החרטה שהתחרט, כעדות ילון, נלמד לא מחילופי הנוסח אלא דווקא מן המקומות שבהם התמיד עגנון במילה כר ולא המירה במילה כסת, כגון "הניחם תחת הכר מראשותיהם של הולכי ארץ ישראל" בכל מהדורות "בלבב ימים" (לראשונה תרצ"ד; אלו ואלו: תקא), וכן כמה פעמים בסיפור "גולת המת" (תרצ"ה) שכונס אל "הכנסת כלה" (תשי"ג). גם ברומן "אורח נטה ללון" (לראשונה תרצ"ט) כתב עגנון "כר לראשי" (36), "כר לראשו" (151) וכדומה.

עגנון לא היה היחיד שהתלבט בין כר לכסת עקב חוסר הגיבוש שבשימוש הלשון באותה התקופה. המשורר יעקב לרנר, למשל, נקט בפואמה אחת (תעלולים, תרע"א) בשתי האפשרויות המילוניות. מצד זה הוא כותב: "אמנו תצטמצם על סדין / [...] / מול ערפה על פאתי הכסת / מניחה תינוקת את ראשה (לרנר, ת"ש, קטו), ומצד זה הוא כותב: "ה'רבי' עוד עוסק בשנתו / טבול-ראשו בכרו המזהם" (שם: קיח). עקרון הבררה אצל לרנר היה פרזודי – צורכי המשקל הנבדלים ממקום למקום – והוא מצדיק את הדרישה לקיים את הפרדיגמה במלואה (ראו להלן).

זה מול זה עומדים ייחודו הסגנוני הארכאי של עגנון והתגבשות הסטנדרד הקיבוצי. משנתגבשה הסכמה מהו כר ומהי כסת הכריע עגנון נגד הערפול ונגד הבלבול בין המציאות לסימניה הלשוניים. בשעה שאזרחי 'גילה' את המשמעויות הארכאיות (המתועדות, למשל, גם בלשונו של מנדלי) עגנון כבר לא התקשה לוותר עליהן.

¹³ אבא בנדויד, שעסק אף הוא בנושא זה (תשל"ז) סבר שכסת קיבלה משמעות 'כיסוי' בלשונו בדרך האטימולוגיה העממית המבוססת על דמיון הצליל.

¹⁴ המהדורה הראשונה המדגישה את הקשר התכסה-כסת מחזקת את הנחתו של אבא בנדויד (הערה קודמת).

¹⁵ לעומת זאת כר במשמעות 'מזרן' (המשמעות הקדומה) לא מצאתי בסיפורי עגנון, אלא במובאה זו (וגם היא אינה חד-משמעית): "שיביאו לו כר לשכב עליו וכוס חמין לפקח את לבו" (אלו ואלו: קעג).

ח. עגנון בין תיקוני הטור להערות הבלשן

לקשר הסמרי שבין עגנון, ילון ו"לשוננו לעם" היה גם היבט פעיל. במשך כארבעים שנה שלח ילון לעגנון עשרות הערות לשון. בהערות אלה שכוונו אל לשונותיהם של סיפוריו נדונו לפעמים אותן התופעות שנדונו במדור התיקונים של "לשוננו לעם" (עניינים אחדים נדונו באותן שנים גם ב"דבר", ב"הדואר", ב"ההד" ואף ב"לשוננו").

ילון כינה את מדקדקי "לשוננו לעם" "מנוולי לשון" (ילון-עגנון, תשנ"ט: מכתב 27),¹⁶ ועגנון קרא להם בשם "לושני לשון", אבל על הצעותיו של ילון – שהוצעו בצנעה ועל פי בקשתו המפורשת – השיב: "וכל דברך חביבים עלי עד לאחת וראויים שיאותו רבים לאורם" (שם: מכתב 25). ההבדל בין גישת ילון לבין גישת "לשוננו לעם" לא היה רק הבדל של מזג וסגנון. גישת המדקדקים הייתה פרי "הרגל הדורות הקודמים [...] להתבונן לתופעות הלשון על פי לשון מתה ומופתית ספרותית" (בן-חיים, תשי"ג: 11). היא לא הבדילה בין צורכי הלשון הבינונית והדבורה לבין תביעות לשון הספרות, בין הלשון הקיבוצית לבין לשונו של היוצר היחיד: "יבורכו המדקדקים שבאים פעם בשבוע לפנה מיוחדת להם במדור 'לשוננו לעם' להזכיר את הסופרים והעתונאים והנואמים, כי אין עולם הלשון העברית הפקר [...]". כתב ב"א (תרצ"ז); "החשוב הוא שקהל הסופרים ידע שיש עין רואה ואוזן שומעת" – לשון המשורר יעקב כהן (סתוי, תשי"ח: 159). הקורא ישפוט אם איום הוא או עידוד.

שלא כהערותיהם הפסקניות של המדקדקים הערותיו הנורמטיביות של ילון זרועות לשונות של התנצלות, כגון "לעניות דעתי", "ג"ל לתקן קמעא", "ואתה עשה כהבחנתך", "ואיני קובע מסמרות" וכיוצא באלה. ילון עמד בפני עגנון כחוקר המציע לסופר את פרי מחקריו, לפיכך מצא לנכון להוסיף: "חושש אני שמא יש בהן [בהערות] לפעמים מקולו של מורה שלבו גס בתלמידיו, ואתך הסליחה", "ואין צריך לומר שאין ברובם של הדברים אלא הרהורים ופקפוקים, ואם תעמידני על טעיות מה טוב".¹⁷

לא היו אלה רק לשונות של נימוס; כמו מדקדקי "לשוננו לעם" גם ילון היה חרד על פניו של הסטנדרד (ראו להלן, פרק יא), אולם הוא הבין היטב את גבולות סמכותו של הבלשן כבואו לפני היוצר. סמכותו הכפולה – כחוקר לשון וכמורה הלכה – נדונה להיעצר בשערי היצירה האמנותית: "בעיני נראה קנת נית", כתב ילון לעגנון לאחר שהציג בפניו כמה נוסחאות לבחירה, "אבל רשאי אדם לכתוב עפ"י מקורות הנראים בעיניו" (ילון-עגנון, תשנ"ט: מכתב 29). בשאלה מה ייכנס בשערי היצירה שותפים שיקולים נוספים שאין לבלשן להתערב בהם, ואכן, לא את כל המלצות ילון – נורמטיביות ואחרות – אימץ עגנון. עם זה יש שהמלצות שנידחו על ידיו במהדורה הקרובה לשעת מסירתן אומצו לאחר שנים במהדורה שלאחריה.

¹⁶ לילון היו עימותים משל עצמו עם הטור ועם עד הלשון (ילון-עגנון, תשנ"ט: מכתבים 21 ו-27).

¹⁷ ילון השתתף בוויכוחים בטור "לשוננו לעם" אולם מעולם לא הציע תיקונים ללשונם של סופרים ואנשי עט. לפיכך אירוני הוא שפעמיים בזה אחר זה (יז וכא באב תרצ"ה) נכתבה בראש מדור תיקוני הסופרים חתימתו של חנוך ילון (ח-ן). ואכן ביום י באלול תרצ"ה נדפסה בטור הודעה בזה הלשון: "מסירת מודעה: [...] הננו מודיעים בזה כי אין ידו של מר ח-ן כלל וכלל ב'טעויות סופרים' ואין זאת אלא שגגת המסדרים. יסלח נא מר ח-ן לשגגה הזאת. המערכת".

ט. 'לשון ההווה לעצמה'

המלצתו של ילון לכתוב נָהו (על פי יָהו שבמקרא) במקום ניהו שכתב עגנון היא אחת מן ההערות שעניינן עלה גם על שולחן מדקדקי "לשונונו לעם". המלצה זו מעוררת עניין מיוחד בשל זיקתה לוויכוח שהתקיים לפני כמאה שנה.

לְמָה בעצם התכוון עגנון כאשר כתב "ומכל הגליל ניהו אחריו ללמוד תורה ויראה" (האש והעצים: קכט)? האם התכוון לנפעל (בשימוט פ"א הפועל נו"ן כמו נָטָה, נָצִים, נָחַם, נָבָא, נָדַח) או שמא לפיעל? עגנון הרבה להמיר קל בפיעל ממהדורה למהדורה על פי תפקידי הפיעל הנהוגים בלשון חז"ל (רבים מהם המיר בהנחייתו של ילון, מחקריו ומכתביו). אפשר שגם הצורה ניהו היא פיעל ונבחרה כייחוד סגנוני, כסטייה מצורת הקל נָהו הרגילה בלשונונו. ושאלה שנייה מופנית לילון: כיצד הבין הוא את צורת ניהו? אם כנפעל, הרי התיקון מכוון לגזרת הפועל: כך נוהגת העברית בדרך כלל בפעלים שעי"ן הפועל שלהם גרונית: ננער, ננעל, ננעץ; ואם כפיעל הרי התיקון מכוון אל הבניין: ילון ממליץ על הנפעל (כבמקרא) ולא על הקל (כנהוג בימינו). מכל מקום, להוציא מובאה זו לא מצאתי בלשונו של עגנון אלא נהה בבניין קל. ב"גבעת החול", למשל, כתב עגנון: "נאה היא יעל לפיכך אתה נוהה אחריה" (על כפות המנעול: שנה; אבל בעמוד הקודם החליף "נוהה אחרי" ב"להוט אחרי").

במפנה המאה פרסם יצחק ורשבסקי באודיסה שתי חוברות (תרנ"ג ותרס"ב) וביקר על דפיהן את לשונם של סופרי המאה התשע-עשרה (ומנדלי בראשם) עם שהוא מונה עשרות שיבושים ושגיאות דקדוק ביצירותיהם. בין השיבושים הביא את הפועל נָהו בהוראת 'הלכו אחרי' בטענה שהוראה זו מיוצגת במקרא על ידי הנפעל, ואילו הבניין הקל מורה על 'השמעת קול נהי'. ורשבסקי עורר את חמתם של כמה בעלי לשון, ביניהם אחד העם (תרנ"ה: 245), ואלה הביעו התנגדות נמרצת לסילוק הרגל הטבוע בלשון עוד מימי הביניים רק משום שהמקרא גורס אחרת; "לשון העבר לעצמה ולשון ההווה לעצמה", פסק אחד העם (246).

שאלת הבניין של הפועל נהה (בצד שאלות אחרות) נמצאה אפוא במוקד ויכוח חם על הטהרנות, וגם אם היא נראית לנו שאלה קלה ומקומית, בני הפלוגתה תלו בה שאלה נכבדה ועקרונית: "היש עברית חדשה?" (ראו גם בן-חיים, תשי"ג).

מקץ ארבעים שנה לערך חזרה השאלה ונדונה במדור "לשונונו לעם". לשאלת קורא השיבה המערכת: "הערתו על הביטוי 'הנוהים אחריהם' שצ"ל: 'הננהים' נכונה היא לפי הדקדוק, אבל כבר העירו על זאת פעמים רבות וסוף סוף התירו את ה'נוהים' וגם אחד העם ז"ל במתירים" (יח בסיוון תרצ"ז; ראו גם יג בטבת תרצ"ח). עורכי "לשונונו לעם" הסתמכו על אחד העם לשם היתר לשימוש בצורה מאוחרת הנוהגת שלא לפי המקרא. היאחזותם התקיפה במקורות הקלסיים ברוב תיקוניהם מעוררת ספק אם קיבלו גם את מסקנתו העקרונית בעניין "לשון ההווה".

ורשבסקי¹⁸ לא היה 'טהרן מקראי' ואפילו סבר שפתרונות מספרות חז"ל היו מונעים חיקוי משובש של פסוקים שמקורו בנאמנות אדוקה מדיי למקרא, אבל הוא לא הכיר בשום אופן בלשון חדשה בעלת כללים חדשים. קו ישר עובר מן הוויכוח העקרוני בין ורשבסקי לבין אחד העם בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה אל המחלוקת בין הסופרים לבין

¹⁸ השוואת תיקונו של ורשבסקי עם תיקוני "לשונונו לעם" מראה איזו כבדת דרך עברה העברית במשך אותן ארבעים שנה, שהרי רוב הסוגיות בחוברות של ורשבסקי נוגעות למליצה, ללשון השיבוצית ולחיקוי המכני שרווחו בספרות החול ברוב שנותיה של המאה התשע-עשרה.

מדקדקי "לשוננו לעם" בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים. למעשה, הטענה שהשמיע אחד העם "לשון העבר לעצמה ולשון ההווה לעצמה" בישרה את לידתה של העברית כלשון הטרוגלוטית וזרעה את זרעי התפלגות המשלבים בתוכה. אם יש ללשון ההווה זכות להינתק מלשון העבר בכוח התפתחותה הטבעית הרי לפי אותם 'חוקי טבע' תתפלג אותה הלשון למשלבים לפי צורכי החיים. כל יוצר בלשון ההווה רשאי אפוא לבחור את המופת שלו ואת מידת הקשר הראוי לו הן עם משלבים אחרים (בציר הסינכרוני) הן עם מקורות המופת השונים (בציר הדיאכרוני).

י. הגמוניה ואופוזיציה

רבות מהמלצותיו של ילון הולמות את הנורמה, ולכמה מהן מקבילות גם בטורי התיקונים. במה דברים אמורים? באלה שאין לשון מקרא ולשון חז"ל סותרות זו את זו. אבל קביעות מדקדקים הסותרות את הנמצא בספרות חז"ל אינן מקובלות על ילון: "דיקתי וכתבתי מפשרת ולא מפשירה", הדגיש במכתבו לעגנון, "מפני שבדרך כלל נוהגת בחז"ל צורת הבינונית בתי"ו" (מכתב 2). מאותה הסיבה נתן ילון (וגם עגנון) עדיפות גורפת לצורת יפעול – אפילו בפעלי עה"פ גרונית – שלא כדעתם של מתקני הלשון. ההערות החוזרות ונשנות ב"לשוננו לעם" (יג בתשרי, יח בסיוון, כ בתמוז תרצ"ז, יז במרחשוון תרצ"ח) מעידות שגם על לשונם של דוברי העברית הייתה צורת יפעול שגורה (ואכן, לאחרונה גם האקדמיה ללשון העברית ביטלה את ההגבלות על צורת יפעול).

כמה שנים לפני הופעתו הראשונה של הטור קבע ליפשיץ: "אז [בתקופת ההשכלה] שמו לב להגשים באמת את הדקדוק המקראי בלשון, ונדחתה כל צורה אחרת, וכל נטיה מן הכללים נחשבה לשגיאה. [...] ואף הסופרים ההם עצמם, שמכריזים על זכות דקדוק משנת, אין סגנונם על-פיו אלא על-פי הדקדוק המקראי. [...] מה שנעשה מימי ההשכלה ואילך אין להשיב" (ליפשיץ, תרע"ז: 41).

כמה שנים אחרי הופעתו האחרונה של הטור חזרו גוטשטיין ואיתן על אותה הקביעה הנורמטיבית (תשי"ב: 4). אולם "עם התחדשותו של הדיבור העברי נתגלתה בעית הדקדוק בכל עוז חריפותה [...] מה אפוא דינם של כל האלמנטים המאוחרים, שאין זיווגם עם כללי הדקדוק המקראי עולה יפה, או אפילו מן הנמנע הוא?" (בן-חיים, תש"ד; וכן גוטשטיין ואיתן, תשי"ב: 4 ואילך).

אחת הטענות כנגד בעלי טורי התיקונים הייתה טענת ההכשר מן המקורות (אבינרי, תש"ז; המאירי, ת"ש). אולם בעוד אוצר המילים היה פתוח יותר למקורות בתר מקראיים הרי בשאלות דקדוק הכריע בדרך כלל המקרא: "האמנם עלינו להשתמש ב'שתי שולחנות' ב'כוס ראשון' ב'לילה ראשונה' [...] מפני שכך נמצא במקורות [...] או אולי יעזוב [עגנון] את כל המקורות המסופקים ויכתוב פשוט כמו שצוה אלקים וכמו שלמד בחדר 'שני לוחות הברית האחרונים' היינו כדרישת המעיר 'הלושן' מר פ." (אברונין, תש"ב; עגנון כתב: "לוחות אחרונות" והסתמך על מקורות).

ובכל זאת, אף על פי שתמכו בהגמוניה המקראית ובצורך ב"כלל של דקדוק שעל פיו ינהגו הסופרים" נקלעו גם עורכי "לשוננו לעם" לעמדה של הגנה על נוהגי לשון בתר מקראיים מתחום המילון ומתחום הדקדוק, ולא אחת נזפו במתקנים-אורחים שהפריזו בטהרנותם המקראית: "לא מפי המקרא בלבד אנו חיים אלא גם מפי התלמוד והרי יש גמרא מפורשת [...] (כה בסיוון תרצ"ז). תלונת קורא נגד השימוש בא אצל ("הרי בכל ספרי התנ"ך לא תמצא השימוש אצל במקום אל") נענית: "בלשון חז"ל מצוי בטוי זה לרוב [...]

מותר אפוא לנקוט לשון חכמים" (יז במרחשוון תרצ"ח); באותה הדרך ובעזרת אסמכתות מספרות חז"ל נדחו גם ההשגות על הצורה מניקה (במקרא מיניקה; יג באלול תרצ"ז), על נמנע מלהביא (במקרא נמנע מהלוך; כב באדר ב תרצ"ח) ועל "מעלים חן מלפני" (בטענה שצ"ל: מוצאים חן בעיני; כט באב תרצ"ז).

הערות המערכת האלו משקפות פרדוקס: בתשובתו לעגנון הזהיר אברונין (תש"ב) מפני אפשרות שהסופר ייקלע למצב בלתי אפשרי של נאמנות כפולה לשני מקורות כאשר הם סותרים זה את זה. נאמנות זו של "מר עגנון והדומים לו" עומדת למכשול לדעתו בפני יצירת מערכת כללים אחידה. אבל למרות תביעת "הלשון הקבועה" שיצאה מלפני בכיר חברי המערכת, לא סברו חבריה שהם רשאים לפסול שימוש לשונות המתועדים בספרות חז"ל, אפילו שדקדוקם אינו הולם את דקדוק המקרא המקובל והמוסכם. היטיב לבטא את הפרדוקס שלונסקי: "אין שום טעם לפסול במדור התיקונים צירופי לשון ושימושי לשון, שאחר כך במדור השני, מגנוי המדרשים, הם – או דומיהם – מובאים כדוגמא הראויה להיקבע בשפת העם" (שלונסקי, תרצ"ט).

ילון נודע במומחיותו בתחומי לשון רבים אולם עיקר פרסומו בא לו ממחקריו בלשון חז"ל. עגנון – שבחירתו בלשון חז"ל בגילוייה המוקדמים והמאוחרים כתשתית לשונו היא מן המפורסמות – היה מצוי במחקריו של ילון ולא אחת ניכרים עקבותיהם בלשונו האמנותית (ילון-עגנון, תשנ"ט: מכתב 4 ועוד). ילון ועגנון ערערו לעתים קרובות בעצם עיסוקם (כל אחד בתחומו) על שליטת דקדוק המקרא בעברית החדשה – ולא רק על עצם סמכותו של הממסד להכתיב להם את דרכי הביטוי שלהם. יש לזכור שבאותם השנים ההבחנה על פי הרובד ההיסטורי תפסה מקום חשוב ביותר בכל ויכוח או דיון בשאלות של פסיקה. מצד אחר יש גם לזכור שככל שחקר הלשון התפתח והתבסס על כתבי יד ועל מבטאי עדות חל ההכשר על יותר ויותר תופעות לשון שנחשבו קודם לשיבושים.

יא. ילון מורה הלכה ועגנון עושה כן

לא כל הדיונים לוו בקולות נפץ. הטור שימש במה לחוקרים רבים ולא פעם התקיים בו רב-שיח בשאלות שעניינו את ציבור הדוברים והכותבים עברית. אחד הנושאים היה שאלת זל או זול. ילון, שהשתתף בדיון (בתחימת "ח-ן"; דבר, ה באייר תרצ"א; לשוננו לעם, כב בסיוון תרצ"ג), ניהל בצדו גם דו-שיח זוטא עם עגנון, ועקבותיו ניכרים בלשון הסיפורים. סוגיית זל וזול שהעסיקה כמה וכמה מלומדים¹⁹ נחלקה לשלושה חלקים. שאלת השורש (ז-ו-ל או ז-ל-ל), שאלת הצורה (זול או זל) ושאלת התפקיד (שם עצם או שם תואר). במאמרו עתיר המובאות מכתבי יד ודפוסים מוקדמים מספרות חז"ל ועד ספרות ימי הביניים, פסק ילון לטובת השורש ז-ל-ל, אולם הוכיח שצורת זול אפשר שתהיה גם משורש כפול עיצורים. כמו כן גרס (תרצ"ח [ב]) שזול יכול להיות גם שם תואר, שכן בלשון חז"ל ניגודו של "שער הזול" הוא "שער הגבוה" (השוו קלוזנר, תרע"ב: 177).

שתי הערות שיגר ילון לעגנון בעניין זה. ההערה הראשונה כוונה ל"אורח נטה ללון" (הארץ, תרצ"ט = מהדורת תש"י: 412) וזה לשונה: "לעסקיהם הזלים של ישראל, יפה". הטעם לציון לשבח נגלה בהערתו השנייה שנכתבה על דפי ההגהה ל"תמול שלשום". למילים "ומזונותיו זלים" העיר ילון: "אם לבילליג וואלוויל נתכוונת – צ"ל: זולים. זל

¹⁹ את הדיון פתח יצחק אפשטיין בעיתון "דבר" (ערב פסח תרצ"א), המשיכו אותו ב"לשונונו לעם" מ"צ סגל, זכריה שפירא וילון, והוא השתרע על גיליונות רבים של "הארץ" ועד שנת תרצ"ג הגיע (ז בשבט, כא בשבט, יב באדר, כב בסיוון).

הריהו פחות ערך במוסר וברוח". בצד הערתו של ילון הוסיף עגנון בכתב ידו: "תיקנתי על פי זה!!" (ואכן כך תוקן; תמול שלשום: 220).

ילון מבחין אפוא בין זולים שהוא תואר לעניינים שבחומר (גרמנית: *billig, wohlfeil*) לבין זלים שהוא תואר לעניינים שברוח ובמוסר. אותה דעה הוא משמיע גם במאמר שכתב בכתב העת "קונטרסים לענייני לשון" (ילון, תרצ"ח [ב]; ראו גם ילון, תשכ"א). גיליונות ה"קונטרסים" מעזבונו של ילון שמורים בספריית האקדמיה ללשון העברית. בשולי הדף שבו נדפס מאמרו הוסיף ילון בכתב יד הפניה לעגנון: "לעסקיהם הזלים של ישראל (אורח נטה ללון/131ד)".

בפועל הוכרע הוויכוח על ידי דוברי העברית שביטלו את הצורה זל²⁰ ואתה גם את ההבחנה בין ענייני רוח לענייני חומר, אבל שלוש נקודות במאמרו של ילון ראיות לציון: ילון מוטרד מחוסר קביעות לשונית, וחושש "שבקרוב ימכרו בחנות אחת שמלות זולות ובשניה כתנות זלות או להפך", והוא מביא כדוגמה את שתי צורות הריבוי המשמשות בערבוביה גברות וגבירות; כנגד זה הוא מציע – כפי שהוא מציע לעגנון – לקיים את ההבחנה הפונקציונלית הקלסית: זול לעניינים שבחומר וזל לעניינים שברוח ("הוא זל בעיניהם", רש"י לברכות ו ע"ב ועוד). בתשובה למצדדים בצורה זל (לכל המשמעויות) במקום זול מבקש ילון להתחשב בנטיות הלשוניות הרווחות: "וכבר העיר אפשטיין, שם, שידעת הקהל נוטה, כנראה, לזול" (הרמתי: עמ' 240). כמו כן הוא מסכים עם אפשטיין ש"מעלה לצורה זו" גם מטעמים פונטיים, מפני שמרובה יותר מדי תנועת a במבטא הספרדי.

אמונתם של ילון ובני שיחו בכוחו של דיון לשוני להשפיע על הרחוב, ותחושת השליחות והאחריות למגמות הלשון המהלכות בו, מעוררות השתאות והערכה, וגם אם לא השפיע הדיון הלמדני על רוב הרחוב, על כתיבתו הספרותית של עגנון השפיע. ואכן עגנון ניצל את כל הבררות שנימנו לעיל: זול כשם תואר לענייני החומר: "ומזונותיו זולים" (תמול שלשום: 220); זל לעניינים שברוח: "באותם הימים מתחבר היה לבני אדם זלים שהם זלים ודבריהם זלים" (מעצמי אל עצמי: 127); זול כשם עצם: "ויש שם זול גדול שאין כמותו בכל הארצות" (אלו ואלו: תקג); בזול – צירוף יחס אדוורביאלי (אלו ואלו: תקכז); ולבסוף – בן כלאיים: "שלא כדאי להם לאנגלים לעבוד בזול שכזה" (פתחי דברים: 127) – ספק תואר הפועל (לעבוד בזול) ספק שם עצם (בזול שכזה).

יב. חירות המשורר וכללי הממסד

נגד התערבות המדקדקים במלאכת הקודש של הספרות השמיעו קולות רמים חסידי 'חירות המשורר'. במאמר בשם "ענין עגנון" (תש"ב), יצא זר (שם-עט של זלמן שז"ר) להגנת עגנון כשהוא נושא את דגל "חופש הכתיבה והשימוש בלשון העברית לפי מיטב ידיעותיו של הסופר, מבלי הסכנה להימצא יום אחד על 'ספסל החמורים', בתוך 'טעויות סופרים'". "יש בשירה משהו שנקרא *licentia poetica* חופש של פייטנים, המתיר לו למשורר במקרים ידועים להשתמש בביטויים ובצורות שהן גם נגד הדיקדוק המסורתי, הרד"קי, 'הדרדקי'".

²⁰ כנעני מביא במילונו עדות מוקדמת: "טרגדיות זלות ורומנים משפחתיים" (שמעוני, תרפ"א: 108); וגם עדות מאוחרת שאין מתקיימת בה הבחנה במשמעות: "מצרכי המזון זלים מאוד" (ד"ר א' נתן, רשמי סיור בכריה"מ, הארץ, יג באלול, תשכ"א). ראו גם טרוו של גושן-גוטשטיין ב"הארץ", ט בניסן, תשי"ט.

סממת חירות המשורר הדהדה עוד קודם, ולפיה "צו אמנותי או ציורי [...] עליון על חוקי הדקדוק", (כ"א, תרצ"ז). מתקני הלשון הואשמו ב"השגות על שמושי לשון פיוטיים", ב"הרחבה מפוקפקת של סמכות המדור והמטפלים בו" (שלונסקי, תרצ"ט) ובמתן "אזיקים על כנפי היצירה שבלשון" (המאירי, ת"ש).

עגנון וילון לא היו מנותקים מהלכי הרוח האלה: "האומר אין לי אלא תיקוני לשון, אף תיקוני לשון אין לך", כתב ילון (תשל"א: 462). אולם ילון ועגנון לא הסתפקו בהיתר הפואטי 'לשגות' אלא הדגישו את כוחה היוצר של 'השגיא' היוצאת מעט הסופר. על דברי עגנון שתבע: "הניחו לסופרי האמת [...] חביבות טעיות שלהם יותר מתיקונייהם של בעלי הטעיות" (תש"ב), הוסיף ילון: "עתידים חכמי הלשון שיתעמקו אף ב'טעויותיו' לברון לפרטיהן ולקבוע להן כללים" (תרצ"ח [א] = 114). בדברים אלה מהדהדת קריאתו של ביאליק (תרס"ח: 13=רג): "ולא עוד אלא ש'עברותיו' [של הסופר] גופן נעשות לפעמים חוק או מצוה – גדולה עברה של יוצר!".

בעימות שבין עגנון וילון לבין מדקדקי "לשונונו לעם" תפסה למעשה חירות המשורר מקום מצומצם. חילופי הדברים נראו לכאורה כתחרות של בקיאות – מי מקורותיו מהמינים יותר: "על טעמם לא אדון. כל אדם טעמו עמו. על הבקאות שלהם, אוי, על הבקאות שלהם, אומר דבר" (עגנון, תש"ב). אבל יותר מכל התמקד הוויכוח בשאלת החובה להכריע אחת ולתמיד בכל עניין ועניין בין המקורות וגרסאותיהם. מדקדקי הטור נאבקו על פניו של הסטנדרד המתהווה בארץ ישראל וביקשו לעצבו על פי הכללים שטבעו, ותבעו גם מן הסופרים ציות לכללי הנורמה לפי מופת מוסכם על דעתם של בעלי לשון (יהיו אלה חוקרים, מורים או משכילים סתם; רוזן, תשי"ג: 1, 6). "מר עגנון והדומים לו [...] אינם מרגישים שאין אנו באים ללמד אותם לכתוב עברית אלא את העם שהוא זקוק ללשון קבועה ופשוטה", כתב אברונין (תש"ב), ולכן "צריך להתקבל איזה כלל של דקדוק שעל פיו ינהגו הסופרים ולא יזידו לכתוב אחרת שלא לפרוץ דרכי הלשון" (שם; וראו גם שניידר, תרפ"ד: viii).

אברונין ערער על סמכותם של המקורות להתיר כל דבר: "מה יעשה הסופר אם המקורות העתיקים התלמודיים עצמם סותרים זא"ז? [...] מה יעשה הסופר הרוצה להיות נאמן לשני המקורות גם יחד?" (והשוו גוטשטיין ואיתן, תשי"ב: 10, המכירים דווקא בהכרח להכשיר לפעמים לשימוש "שני ביטויים לעניין אחד"). מכללא נראה שגם עגנון וגם ילון כפרו בלגיטימיות וברלוונטיות של השאלות האלה, שהרי אלה ואלה דברי אלוהים חיים, והספרות זקוקה לכל פרדיגמת הצורות. עגנון נקט לפעמים דרכים בוטות להמחיש את העיקרון הזה. ב"עיר ומלואה" (443-444), למשל, בסביבה טקסטואלית אחת, לא ויתר אף לא על אחת משלוש דרכי הקישור המוכרות בהיסטוריה של העברית: "בין בית הרב לבית הכנסת" כבמקרא, "בין ביתו ובית הכנסת" כבספרות המאוחרת, "בין ביתו ולבית הכנסת" (ראו גם גוטשטיין ואיתן, תשי"ב: 7). הדרך האחרונה (שנעלמה מלשונונו כליל) נדירה במקרא ובמשנה ונפוצה יותר בלשון ההלכה המאוחרת ובלשונו של עגנון. גם ב"תמול שלשום" נמצא באותו העמוד (137): "הולכים בטלים" כבלשון חז"ל, "הולכים בטל" כרש"י (מנצור, תשכ"ט: 54, הערה 1) ואף "הולכי בטל" (עוד דוגמה בהערה 6).

ובאשר לילון, דוגמה ליחסו הפלורליסטי תימצא בדברים סותרים לכאורה שכתב לעגנון בשתי הזדמנויות שונות. בשנת תרצ"ו – כשנזקק עגנון לסיוע למדני לשם "סוכה מריחה" – הביא לפני עגנון אסמכתות למריחה כפועל עומד וחזק את ידיו גם בדוגמאות של מקדים כפועל עומד (רש"י: "מקדים לפנייהם דרך שלשת ימים" ועוד; ילון-עגנון, תשנ"ט: מכתב

11). לימים בא והפך את שכתב תחילה. לעגנון שכתב "הקדים והרגו" (אלו ואלו, תש"ב: קג, קצט) העיר ילון: "כמדומני שמוטב לומר 'קדם' על דרך 'תוש קדמך', 'שמא יקדמנו אחר' ולא נאמר: הקדימך, יקדימנו" (מכתב 61). המלצה המלצה וטעמה עמה: כשביקש עגנון מילון אסמכתות נענה לו ילון וסיפק לו את שביקש, אבל כאשר התבקש לפסוק ולהביע את דעתו המקצועית לא נמנע מלעשות גם זאת. "אני נוטה להחמיר שכן מדקדק אני", סיכם ילון את עמדתו, "אבל מודה אני שצדקה עשו המשנים שלדפוסים שלנו עם הסופרים, שלא תהא הלשון בידיהם כמתמטיקה וחומרותיה" (שם: מכתב 38).

יג. בְּרַת מְקוּרֹת בְּלֵא תִּיּוּן

עגנון היה ער לנכתב בטורי הלשון ובוודאי לא דחה את כל תיקוניהם (תביעות רבות משלהם קיים בלשון סיפוריו). אדרבה, שותף היה למאבק על פניה של העברית (בר-אדון, תשל"ח [ב]: 181-183 ועוד). יש להניח שגם העיקרון הגורף של זר (תש"ב): "תמיד נפסוק אנחנו הקוראים: הלכה כמשורר" לא היה מקובל עליו, וכשבא להשיב למתקיפיו לא העמיד את הדקדוק כגדול אויביה של חירות המשורר.

עגנון ראה את עצמו כממשיכה של לשון היראים ובכך קבע את מקומו מול הסטנדרד בן הזמן ומול הנורמה כאחד. עם זה במרוצת השנים הלך ושכלל את סגנונו והעשיר את לשונו גם בדיוק דקדוק על פי מופת קלסי. זאת ועוד. תיקוני הקולוקציות (לעיל, פרק ב) שהרגיזו את שלונסקי וסופרים אחרים (לעיל, פרק ג), לא הפריעו לעגנון (בנוד, תשכ"ז: 255), כי לא זו החירות שביקש. אדרבה, חילופי הנוסח מראים משמעת גוברת בשימוש בקולוקציות ובצירופי המילים:

אינו בא [...] לבית המדרש < מוקיך רגליו מבית המדרש (אורח נטה ללון: 275; התיקון בוצע כבר בכתב היד); נפחתה קומתו < נגרעה קומתו (שם: 10). שבימים הראשונים ליציאתי מעירי < משנערת עפרה של עירי מרגלי (שם: 86) אחוזותיו נמסרו לאחרים < וירדו אחרים לנכסיו (שם: 56).

לפעמים תיקון רדף תיקון: והמסובים [...] פושטים באין רואים את אבנטיהם מעל מתניהם < והקוראים מפתחים אבנטיהם לרוחה < והקוראים מרפים אבנטיהם (הכנסת כלה: עח); כרסמה יעל חיות צרור משערות ראשו < וכרסמה בבת ראש קווצה משערות ראשו < וקצצה אגודה של שערות (על כפות המנעול: שנח); ומזגה לה כוס מים < ויצקה לה כוס מים < ויצקה לה כוס מים. חמדת נטל את הבקבוק ומזג לה יין (על כפות המנעול: שפג; מִזְג=מְהַל).

לכאורה נקט כאן עגנון צעד נסוג, רגרסיבי: מנדלי וממשיכיו, חלוצי חילון הלשון והשימוש החופשי בה, עשו לשחרור הלשון מן 'הציטוט', והנה בא עגנון ומחזיר אותה לחיקו. אך יש לראות את המהלך בהקשרו ההיסטורי. כידוע, פעל ההישג הלשוני של מנדלי כחרב פיפיות, שהרי היום מתקשים לקרוא את סיפוריו דוברי עברית שאינם אמונים על המקורות. סימניו של הניתוק הזה ניכרו היטב כבר בדורו של עגנון, ולשונו היא מחאה כנגד 'העברית החדשה' וחתירה תחתיה. השימוש בקולוקציות שאולות כגון אלה אינו רימוזי (אלוסיבי) אלא הוא שימוש חי בְּסוּגָה וְבְהַקְשָׁרִים ספרותיים חדשים – באחת: שימור שיש בו החיאה ולא הקפאה.

תיקוניהם של בעלי הטורים הם סימן להינתקות הלשון ממקורותיה הקלסיים, אבל גם להתרופפות הקשר בין לשון הדיבור ללשון הספרות בת הזמן ('הלשון השלישית'): עקב

הניתוק מן הספר גדל הצורך לעצב ולקבוע כללים מופשטים מתוך הטקסטים ההולכים ומאבדים את השפעתם. אולם עגנון – שמקורות ההזנה של כתיבתו האמנותית היו אז כמעט אך ורק מקורות כתובים, ושפאב אף הוא את ניתוקה של הלשון החדשה מן המקורות הקלסיים, נזקק לקשר בלתי אמצעי עמם ותבע את החופש לברור מהם את מה שיפה לצרכיו ואף לשאוב "יותר ממלוא חפניים מאוצרות הלשון שנגנזו ומתו [...] גניזה עולמית שאין עמה תקומה" (בן-חיים, תש"ד: 6). הוא לא הסכים לחסות בצלו של הממסד – בין שהוא ועד הלשון ששמו קישט את כותרת הטור והאציל עליו מסמכותו, בין שהוא קבוצה של בעלי לשון ששאבו את סמכותם מן האות המודפסת בעיתון – וסירב לקבל את מרותו כמתוך ופוסק בין המקורות לבין כתיבתו.

יד. ויהי אחר הדברים האלה

בשנת 1948 נהפך הטור "לשוננו לעם" לכתב עת לשירותם של מורים וחובבי לשון, בצד "לשוננו" הוותיק שהיה במה לדברי מחקר. כשלב מעבר כונסו בשנים 1945-1948 רשימות נבחרות מן המדור השבועי ונכרכו בחוברות זעירות. המעבר מטור שבועי בעיתון אל כתב העת שיקף את הצורך בכינוס וסיכום: שנים מועטות לאחר שנסגר הטור "לשוננו לעם" ב"הארץ" על רשימות תיקוניו הדיקטיים הישירים פורסמו בכתב העת "לשוננו לעם" (החל בסוף כרך ג)²¹ מאמרים שהציגו עמדות בשאלות של נורמה ותכנון לשון (גוטשטיין ואיתן, תשי"ב; בן-חיים, תשי"ג; רוזן, תשי"ג; פרץ, תשי"ג; תרגום דברי יספרסן, תשי"ג; ויותר מאוחר גם מנצור, תשכ"ב; רבין, תשכ"ד ואחרים).

בזיקה לתקנת הלשון נשמעו שתי תביעות הפוכות זו מזו, אף על פי שברקע שתיהן כאחת היו מונחות ההודאה וההכרה במרחק הגדל שבין לשון הדיבור ולשון הספרות. מול התביעה להניח את לשון הספרות לנפשה עלתה התביעה להניח את הדיבור למהלכו. מול הטענה שבתהליך היצירה "היוצר מתרומם על הלשון, נעשה אדון ומלך לה, משעבדה לרצונה [צ"ל: לרצונו?], פורץ גדרה ואין מוחין בידו" (ביאליק, תרס"ח: 13=רג) הועלתה הטענה ש"כשם שאין טוב להתערב בתהליכי לשון-הדיבור, כך חובה היא לטפח את לשון-התרבות שלנו ולסייע לה להתפתח בכיוון הרצוי לנו" (בן-חיים, תשי"ג: 51, 81). גם גוטשטיין ואיתן החזיקו בעמדה זו אולם כדי להגן על חירות המשורר הוסיפו סייג והבחינו בין "הלשון הספרותית הרגילה" שעליה חלה הנורמה לבין "דרכים חדשות בלשון" ש"המשורר או הסופר היוצר יוסיפו לפלט" – הרחק מממשלת הנורמה (תשי"ב: 10).

דומה שגם בן-חיים שקרא לטיפוח לשון התרבות (ואין הכוונה ללשון האמנותית בלבד) וגם רוזן שהזהיר מפני הניתוק בינה לבין לשון הדיבור צפו את השלב שהגיע לשיאו היום: חדירת לשון הדיבור וערכיה אל הספרות היפה. כבר בשנות השלושים נשמעו קולות שהחליפו את תביעות הנורמה כלפי הספרות בתביעות הלשון המדוברת, אפילו שבאותה שעה עצמה "עדיין זיקתה ללשון הספרות קובעת בה, ורק הניצנים הראשונים לחיים עצמאיים מתגלים בה" (בן-חיים, תשי"ג: 51), ו"אותו המעט מן הלשון שנתן עד עתה מפי העם – הרי הוא עצמו בא אל הפה מתוך הספר" (ביאליק, תרצ"ב: 5=רסט). והנה אותם הסופרים, שנחלצו להדוף את דרישתם של הפוסקים לציית לכללי לשון הספר, נמצאו

²¹ את הנחת המפנה אפשר לאשש בעזרת מפתח העניינים של לשוננו לעם: מספר מראי המקומות העוסקים בתיקוני לשון בכרכים א-ג הוא מעל לשליש מכלל מראי המקומות העוסקים בתיקוני לשון בשאר הכרכים (ד-מב)!

מתגוננים בפני "פוסקים" מקילים היועצים לסופרים לקחת להם את לשונן 'מפי העם' מן הדיבור החי – כבר עתה, בזמן הזה, אחרי שנים אחדות של גמגום עברי על-ידי מתי מעט מישראל" (ביאליק, תרצ"ב: 5=רסט; שלונסקי, תרצ"ח). לשון הדיבור, שקנתה שביחה ולגיטימציה בספרות, השפיתה במידה רבה את הזיקה ללשון הספרות שנכתבה טרם היות העברית לשון מדוברת, וממילא גם את הזיקה ללשון מקורותיה הקלסיים. היום שוב נשמעות קריאות להצלה בשם 'התרבות', מתוך הדגשת אחד ההיבטים החשובים של המושג 'תרבות', ההיבט הזוקק אותה לרצף היסטורי (מירון, תשנ"ו; דן, תשנ"ד; חיים באר בהרצאה ועוד).

במערכת מורכבת זו שמר עגנון על אוטונומיה. מול לשון ילידית הנרכשת גם בלא לימוד מוסיף עגנון לימוד על לימוד, "וכל לימוד ולימוד נבלע בשלפניו ונוסף לו, לא כגידול-מלבר אלא כצמיחה מלגו" (סדן, תשל"א). מול לשון בעלת ביטחון הקולטת השפעות באופן בלתי אמצעי ובלתי מכוון, חופר עגנון את דרכו אל מקורות הלשון הנדחים והנידחים ביותר – ומ הם. עם זה אין עגנון פטור מדו-ערכיות: הערצתו נתונה למופת קלסי דקדוקי אבל הוא שומר חיבה יתרה ללשון יראים בלתי דקדוקית; לשונו לשון כתב מעוצבת הרחוקה מלשון הדיבור ושיבושיה, אבל משובצת גילויים חיים ועממיים הנחשבים לשגיאות בעיני המדקדים. בוויכוח עם מתקניו הֵגֵן עגנון, 'משמר הלשון', דווקא על התמורות שחלו בלשון במרוצת הדורות, ובעלבונו ביטא גם את עלבונו של מקורותיו שמילתם על לשונו (להיבט נוסף ראו גושן, תשי"ט).

עד כאן אמורים הדברים בסופר כצד המקבל (או מסרב לקבל) מרות. אבל ההצדקה לטיפול לשונו של הסופר היא ייעודו כ"מחוקק לשון" (יספרסן, תשי"ג: 5). "קנה-המידה ללשון הספרותית של ימינו", קובעים גוטשטיין ואיתן, "יכול להיות רק שימושם של טובי סופרינו. [...] המשותף לכולם, אף אם הוא סותר את המצוי במקורות הקדומים, ייחשב ל'מתור' (גוטשטיין ואיתן: 9). לא מעט בעיות עולות ממשנה זו הנשענת בחלקה הגדול על קני מידה חוץ-לשוניים (Jespersen, 1946: 101-104). בעיה נוספת היא ההשפעה היתרה (או הסמכות היתרה) של הסופר על הלשון הקיבוצית: חידודים בני יומם של סופר, שכל חריפותם בסטייתם מצירופים כבולים ובהקשרם החד-פעמי, נהפכים לאופנה, מתמסדים ומשתגרים (שלונסקי, תש"א), ועלולים לאבד הן את העומק ההיסטורי הן את רעננות החידוש (גם Jespersen מדבר על "מחוקקים בעל כורחם", 1946: 97).²² שאיפתה של לשון הספרות להיבדל ולהבליט את ייחודה קוראת לא אחת לפעולות גידור והרמת מחיצות.

כמי שעיסוקם בלשון וכמי שהתחבטותם בשאלותיה – אומנותם, היו הסופרים מעורבים בעשייה הלשונית הקיבוצית. גם עגנון החזיק בעמדות דירקטיות ותפיסות אידאולוגיות ונתן להן פתחון פה ישיר ועקיף (בר-אדון, תשל"ח [ב]), ומשעה שהצטרף לוועד הלשון ולאקדמיה ללשון העברית – אף היה שותף לממסד הלשוני.

בחינת הערות ילון, זיקתן לכללי נורמה ומידת התקבלותן בכתיבתו של עגנון מראות כמה שיקול דעת השקיע הסופר בשאלות של מורפולוגיה ודקדוק שאין להן היבטים פואטיים ישירים. עגנון שאף לכתוב ספרות מופת בלשון מופת – על פי התפיסה ש"הספרות של אתמול היא הדקדוק של היום" (Guillory, 1990: 240-242) – כדגם לחיקוי וכמכשיר להפצת הדקדוק והלשון 'הנכונה' (אבל ראו גושן, תשי"ט). עגנון בעצמו נזקק למושגים

²² "נתחוויר להם לסופרינו, לעורכינו ולנואמינו, כי לרוב ישמח העם לחקות את סגנונם" (פרסקי, 1962: 188-187).

הבלתי אופנתיים "עברית נכונה" (בר-אדון, תשל"ח [ב]: 183, הערה 20) ו"עברית כהלכה" (שם: 194, הערה 44), ויש להניח שסבר כביאליק ש"הקלוקל שבלשון, המוץ והתבן שבה, הוא כלי לא יצלח למלאכת אמנות" (תרצ"ב: 5=רסט). בוויכוחו עם מדקדקי הטור מובלעת למעשה השאלה, מהו האמצעי הנכון והטוב לעיצוב דרכי הקריאה והכתיבה של הדורות הבאים: קריאה בספרים או הערות דידקטיות. "מדוע זה נזכרו רק עכשיו להנחיל את כתבי להמונים?", קבל עגנון, "אילו עשיתם זאת לפני שלושים שנה הייתם מונעים השרשת גניאות רבות בשפת עבר" (בר-אדון, תשל"ח [ב]: 194).

יחסו של עגנון אל הנורמה אינו נקי מסתירות. יש סתירות הניתנות להסבר כרונולוגי, יש סתירות הניתנות להסבר פואטי, אולם יש סתירות המתחמקות מהסבר. בענייני הלשון כמו בנושאים אחרים ביצירתו חי עגנון עם הסתירות ואף נבנה מהן.

מראי מקומות

אבינרי, י' (תש"ז), כלפי האומרים לטוב רע, משמר, יב באייר.
אברונין, א' (תש"ב), תשובה לבעל המאמר "לאמתה של לשון", הארץ, יז באב.
אורלאנס, א"ש (תרצ"ג), עברית וארץ-ישראלית, הארץ, טו בטבת.
אחד העם (תרנ"ה), הלשון ודקדוקה, על פרשת דרכים, אודיסה: רבניצקי, עמ' 237-251.
אלחנני, א"ח (תשל"ד), חנוך ילון, ספר זיכרון לחנוך ילון (ערכו: י' קוטשר ז"ל, ש' ליברמן ומ"צ קדרי), רמת-גן וירושלים: אוניברסיטת בר-אילן וקרית-ספר, עמ' 561-567.

אסיף, ש' (תשנ"ז), עוד פעם אחת ל"שוב פעם", במכללה, 8, עמ' 64-74.
ב"א [א' בן-אור?] (תרצ"ז), בענייני לשון (הערות של לא-מדקדק), לשוננו לעם, הארץ, כג בתמוז.

ביאליק, ח"ג (תרס"ח), חבלי לשון, השלח, יח: 9-19 = מהדורת דביר, עמ' רא-רז.
ביאליק, ח"ג (תרצ"ב), לזכרו של ש. בן-ציון, מאזנים, ד, גיליון 6, עמ' 3-6 = מהדורת דביר, עמ' רסו-רסט.

בנדויד, א' (תשכ"ז), לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל-אביב: דביר.
בנדויד, א' וה' שי (תשל"ד), מדריך לשון לרדיו ולטלוויזיה, ירושלים: רשות השידור/מרכז ההדרכה.

בנדויד, א' (תשל"ז), הכר שבמיטה, לשוננו לעם, כח, עמ' 194-195.
בן-חיים, ז' (תש"ד), לשאלת הדקדוק העברי, לשוננו יג, עמ' 3-14.
בן-חיים, ז' (תשי"ג), לשון עתיקה במציאות חדשה, לשוננו לעם, ד, מחזור ג-ה.
בן-חיים, ד' (תשל"א), לזכר חנוך ילון ז"ל, זיכרונות האקדמיה ללשון העברית יז, תשל"ל, ירושלים: האקדמיה ללשון העברית, עמ' 63-66.

בר-אדון, א' (תשל"ח [א]), להתפטרותו של עגנון מוועד הלשון, ש"י עגנון: מחקרים ותעודות (ערכו: ג' שקד ור' וייזר), ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 291-302.
בר-אדון, א' (תשל"ח [ב]), ש"י עגנון ותחיית הלשון העברית, ירושלים: מוסד ביאליק.
גוטשטיין מ' וע' איתן (תשי"ב), היסודות לתיקוני לשון, לשוננו לעם, מחזור ג, קונטרס ד, עמ' 3-10.

גושן-גוטשטיין, מ' (תשי"ט), בין ספרות מופת לדקדוק נורמטיבי, לעגנון שי, ירושלים: הוועד הצבורי ליובל השבעים של ש"י עגנון, עמ' 63-75.

דברי חברי המערכת (תרצ"ה), טעויות סופרים, לשוננו לעם, הארץ, א באלול. דן, י' (תשנ"ד), על פוסט-ציונות, על עברית של אוזן ועל משיחיות של שווא, תרבות וספרות, הארץ, יג בניסן.

המאירי, א' (ת"ש), שפתנו בבולמוס התחיה, דבר, טז בשבט. הר זהב, צ' (תרצ"ג), תקוני לשון, לשוננו לעם, הארץ, ה במרחשוון. הרמתי, ש' (תש"ן), "מדיניות הלשון" של יצחק אפשטיין, לשוננו לעם: קובץ לשנת הלשון (ערך: מ' בר-אשר), ירושלים: האקדמיה ללשון העברית, עמ' 235-241.

הרמתי, ש' (1992), עברית חיה במרוצת הדורות, ראשון לציון: מסדה. הרשב, ב' (תש"ן), מסה על תחיית הלשון העברית, אלפיים, 2, עמ' 9-54. ורשבסקי, י' (תרנ"ג), לתחית שפת עבר, אודיסה: בלינסון. זר (תש"ב) – ראו שז"ר (שלמה זלמן רובשוב).

ילון, ח' (תרצ"ח [א]), 'חוש הריח' של ר' ש"י עגנון, הארץ, טו באב = פרקי לשון (=ילון, תשל"א) עמ' 113-114.

ילון, ח' (תרצ"ח [ב]), "מורה נבוכי הלשון (אוצר מלים)" [ביקורת], קונטרסים לעניני הלשון העברית (ערך: חנוך ילון), ב, עמ' 88-89. ילון, ח' (תשכ"א), זולל, זול, זל, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים: מוסד ביאליק ודביר (תשכ"ד), עמ' 173-174.

ילון, ח' (תשל"א), פרקי לשון, ירושלים: מוסד ביאליק. ילון, ח' – עגנון, ש"י (תשנ"ט), "והאר עיני בהערותיך היקרות": חליפת מכתבים (תר"ץ-תשכ"ח), (ההדירה והוסיפה הערות ומבוא: ברכה פישלר), קובץ עגנון, ב (ערכו: א' ירון, ר' וייזר, ד' לאור, ר' מירקין), ירושלים: מאגנס, בדפוס. יספרסן, א (תשי"ג), על סמכות בענייני לשון (תרגום: מאיר מדן), לשוננו לעם, מחזור ד, קונטרס י, עמ' 3-7.

ליפשיץ, א"מ (תרע"ז), לשאלות-הלשון, שפתנו (ערך: י' קלוזנר), א (מהדורה ב: תרפ"ג), עמ' 17-42.

לרנר, י' (ת"ש), שירים, תל-אביב: אגודת הסופרים העברים בסיוע מוסד ביאליק ודבר. מירון, ד' (תשנ"ו), חיים בתרבות השכחה או: שורי השמש האבודים, תרבות וספרות, הארץ, ה בסיוון.

מנצור, י' (תשכ"ט), עיונים בלשונו של ש"י עגנון, תל-אביב: דביר. סדן, ד' (תשל"א), לזכר שמואל יוסף עגנון ז"ל, זיכרונות האקדמיה ללשון העברית יז, תשל"ל, ירושלים: האקדמיה ללשון העברית, עמ' 61-63.

סדן, ד' (תשט"ז), סכה מריחה, אבני שפה, תל-אביב: עם עובד, עמ' 267-271. סתוי, מ' (תשי"ח), פרקי טבע ולשון, תל-אביב: מלילות. עגנון, ש"י (תש"ב) – לאמיתה של לשון, הארץ, י באב = מעצמי אל עצמי, עמ' 331-332. עגנון, ש"י (תשי"ג) – באיזו פנים, עניני לשון (ערך: ח' ילון), עמ' 38-39 = מעצמי אל עצמי, עמ' 333-334.

פרסקי, ד (1962), לשון נקיה, ניו-יורק: Foturo Press. פרץ, י' (תשי"ג), ליקויי לשון והסדרת לשון, לשוננו לעם, מחזור ד, קונטרס ח-ט, עמ' 16-20.

קדרי, מ"צ (תשמ"א), עיונים לשוניים ב"שירה" לש"י עגנון, ש"י עגנון רב סגנון, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 116-130.

קדרי, מ"צ (תשנ"א), תחביר וסמאנטיקה בעברית שלאחר המקרא, א, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

קבק, א"א (תרצ"ד), על דררא דמונא, לשוננו לעם, הארץ, כז בכסלו.
קוטשר, י' (תשכ"ג), חנוך ילון – דרכו בחקר הלשון העברית, ספר חנוך ילון: קובץ מאמרים במלאת לו שבעים וחמש שנים (ערכו: ש' ליברמן, ש' אברמסון, י' קוטשר וש' אש), ירושלים: קרית-ספר, עמ' 12-36.

קלוזנר, י' (תש"ט), הלשון-העברית – לשון חיה, ירושלים: ועד הלשון העברית ומוסד ביאליק (= שפת-עבר – שפה חיה, קראקא: תרנ"ו).

קלוזנר, י' (תרע"ב), טעויות-סופרים ותיקון-סופרים, העברית החדשה ובעיותיה, תל-אביב: מסדה (1957), עמ' 169-178.

רבי, י' (תשנ"ד), לשון בריאה, ירושלים: מוסד ביאליק.
רביץ, ח' (תשכ"ד), בעית הלשון העברית הנכונה מנקודת מבטה של הבלשנות, לשוננו לעם, טו, עמ' 161-173.

רבניצקי, י"ח (תרצ"ח), דבר אל המורים, הארץ, כז בתשרי.
רוזן, ח' (תשי"ג), על סטאנדארד ונורמה, על תהליכים ושגיאות, לשוננו לעם, ד, בהמשכים (קונטרסים ו-ט).

[שו"ר, ז'] זר (תש"ב), עניין עגנון, בעד ונגד, הארץ, יט באלול.
[שלונסקי, א'] אשל (תרצ"ח), "להטוטי לשון" או "פשטות", מענין לענין, הארץ, כז באייר.

[שלונסקי, א'] אשל (תרצ"ט), אינטרוונציה לשונית, מענין לענין, הארץ, יט בתשרי.
[שלונסקי, א'] אשל (תש"א), בסוגריים, הארץ, טן באדר.
שמעוני, ד' (תרפ"א), מתרגם, מ"י לרמונטוב, גבור דורנו, ורשה: שטיבל (מהדורה שנייה: א"י, חסרה שנת דפוס).

שניידר, מ"ב (תרפ"ג), תורת הלשון בהתפתחותה, א, וילנא: פרודוציר (א'תתנ"ג לחהבה"ש [=לחורבן הבית השני]).

שקד, ג' (תשמ"ג), הסיפורת העברית 1880-1980, ב: כארץ ובתפוצה, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד וכתר.

Guillory, J. (1990). Canon. in: *Critical Terms for Literary Study* (F. Lentricchia & T. McLaughlin, eds.), Chicago: The University of Chicago Press. pp. 233-249.

Jespersen, O. (1946). *Mankind, Nation and Individual from Linguistic Point of View*. London: George Allen & Unwin.

Wardhaugh, R. (1992). *An Introduction to Sociolinguistics*, Massachusetts: Basil Blackwell.